

Milan Mesarić*

UDK 330.342.15
JEL Klasifikacija N10, B14

**KRUŽI LI BAUK SOCIJALIZMA PONOVO
EUROPOM I SVIJETOM?
(JE LI SOCIJALIZAM POŽELJNA I REALNA
ALTERNATIVA NEOLIBERALNOM KAPITALIZMU?)**

Raspad Sovjetskoga Saveza i Varšavskog pakta, jednako kao i „komunističkoga“ poretka u istočno-europskim zemljama u godinama 1989-1990. označili su početak nove epohe u novijoj svjetskoj povijesti, koju su obilježile politička i ideološka pobjeda neoliberalnoga kapitalizma i globalna hegemonija Sjedinjenih Američkih Država. Mnogi su tada vjerovali da se radi o konačnoj povijesnoj pobjedi kapitalističkoga društveno-ekonomskoga sustava, koji je dokazao svoju civilizacijsku superiornost i nezamjenjivost. No, već nakon jednoga desetljeća ponovno su na površinu izbile, i to na dramatičan način prirodene, strukturne slabosti i kontradikcije kapitalističkoga sustava, potencirane njegovom radikalnom, neoliberalnom varijantom, koja je ukinula sva ograničenja neobuzdanom nagonu za maksimalizacijom profita i za gomilanjem bogatstva. Ubrzana je imovinska i dohodovna polarizacija, kako na nacionalnoj, tako i na međunarodnoj razini: ojačala je globalna koncentracija i moć financijskoga kapitala i njegova spekulativna narav i nastavljena je devastacija prirodnoga okoliša s mogućim katastrofalnim posljedicama. Sa druge strane, počeo se nazirati kraj američke ekonomske i političke globalne hegemonije. Spektakularni neprekinuti tridesetgodišnji gospodarski rast Kine (a potom i Indije) i očekivano skoro premještanje globalne ekonomske moći u Aziju nagovještava kraj dominacije jedne svjetske

* M. Mesarić, znanstveni savjetnik Ekonomskog instituta u mirovini (emeritus), prvi predsjednik Društva ekonomista Hrvatske

supersile, rađanje novoga multilateralnoga međunarodnoga poretka, a time i kraj prevlasti neoliberalnoga kapitalizma. Te su nove tendencije pokrenule razne inicijative za transformaciju postojećega neoliberalnog modela u „moralni“, „društveno odgovoran“ kapitalizam, „kapitalizam s ljudskim licem“. Istovremeno su oživjele rasprave o relevantnosti socijalističke ideje u novim okolnostima 21. stoljeća. Svrha je ovoga rada preispitivati te ideje stare dva stoljeća, koje dosad nisu imale sreće u pokušajima svoje realizacije. U tu se svrhu analiziraju evolucija i obilježja raznih socijalističkih doktrina, nastoji se definirati bit autentične socijalističke vizije, zatim se istražuju neuspjela primjena socijalističkoga projekta u nekoliko najvažnijih zemalja i razlozi tih neuspjeha, i na kraju se ispituju perspektive ostvarenja toga zamišljenoga humanijega, pravednijega i funkcionalnijega društva u suvremenome postindustrijskome, informatičkome, globaliziranome svijetu, u kojem je još uvijek dominantan čimbenik financijski i korporacijski kapital. Rasprava o navedenim temama dovela je autora do ovih zaključaka: a) kapitalistički je sustav iscrpio svoju povijesnu dinamičku i progresivnu funkciju i zbog svojih urođenih slabosti i proturječnosti, koje je njegova fundamentalistička, neoliberalna varijanta dovela do kritične razine, postao zaprekom daljem civilizacijskom napretku; b) zato je na dnevni red došla ili transformacija kapitalističkoga sustava u socijalno, funkcionalno i ekološki održivi model ili njegova zamjena novim, socijalističkim sustavom, u kojem će vladati jednakost, pravednost, tolerancija i zajedništvo, jednako kao i prevlast moći i interesa rada nad interesima kapitala; c) suvremeni tehnološki napredak omogućuje uz odgovarajuća institucionalna rješenja zadovoljavanje, ne samo osnovnih, već i viših kulturnih potreba svih ljudi i pretvaranje rada iz egzistencijalne potrebe u prirodnu potrebu; d) ali ostvarenje toga novoga društva slobode, jednakosti i harmonije ne ovisi samo o radikalnoj institucionalnoj preobrazbi, t.j. o promjenama odnosa ekonomske i političke moći i društvenih odnosa, već prije svega o promjeni individualne i kolektivne svijesti ljudi, tj. o podizanju te svijesti na višu spoznajnu, humanu i etičku razinu prevladavanjem egocentričnosti u korist suosjećanja, tolerancije i zajedništva; e) usprkos nastojanju da se kapitalistički sustav reformira u smislu većeg uvažavanja etičkih, socijalnih i ekoloških zahjeva, taj će sustav prije ili poslije zamijeniti novi društveno-ekonomski model zasnovan na filozofiji humanizma umjesto na filozofiji utilitarizma koja obilježava kapitalizam.

Ključne riječi: slom „etatističkoga socijalizma“, trijumf neoliberalizma, globalna hegemonija SAD, svjetska kriza kapitalističkoga sustava, multilateralni međunarodni poredak, „moralni kapitalizam“, demokratski socijalizam.

Uvodne napomene

Poslije rušenja Berlinskoga zida 9. 11. godine 1989., potom raspadom Sovjetskoga Saveza i Varšavskoga pakta i slomom bloka istočnoeuropskih „komunističkih“ zemalja kod znatnoga je dijela javnosti prevladalo uvjerenje da su na povijesnom ispitu zauvijek pali, ne samo sustav „realnoga socijalizma“, nego i ideologija socijalizma. Bilo je to vrijeme trijumfa kapitalizma, i to u njegovome najradikalnijem izdanju - neoliberalnoga kapitalističkoga modela. Kapitalizam je proglašen optimalnim, jednim i nezamjenjivim obrascem organizacije ekonomije i društva, a Francis Fukuyama najavio je definitivnu, povijesnu pobjedu liberalne demokracije i kapitalističkoga modela, pa time i „kraj povijesti“. Bilo je to vrijeme neosporne i totalne dominacije Sjedinjenih Američkih Država svjetskom ekonomskom, političkom i osobito vojnom scenom, a i vrijeme nezaustavljive neoliberalne globalizacije. No već nakon desetak godina, u prvome desetljeću 21. stoljeća, na površinu su izbile strukturne slabosti, krhkost i neodrživost, kako neoliberalnoga ekonomskoga modela tako i američkoga globalnoga hegemonizma. Produbljivanje jaza među bogatim i siromašnim zemljama i društvenim slojevima, ekološka kriza s prijetnjom apokaliptičkoga završetka, prevlast spekulativnoga financijskoga poslovanja nad realnom ekonomijom, eksplozivni gospodarski uspon Kine (a potom i Indije) i na kraju duboka financijska i ekonomska kriza koja je godine 2008. potresla SAD i ubrzo dobila globalne razmjere, uzdrmali su osnove neoliberalnoga modela i američkoga globalnoga hegemonizma i poljuljale su vjeru u njihovu dugoročnu održivost kao jedinih učinkovitih primjera ekonomske organizacije društva i međunarodnih odnosa.

Amerika i Europa spas od financijskoga i ekonomskoga kolapsa potražile su u intervenciji države, kojoj je neoliberalna ideologija zabranila svako miješanje u slobodno djelovanje tržišta i privatnoga poduzetništva. Golema su budžetska sredstva upotrebljena za spas vodećih privatnih banaka, financijskih fondova i nacionalnoga gospodarstva od bankrota, a država nije zazirala ni od preuzimanja dijela njihovoga vlasništva. Iako su apologeti neoliberalnoga kapitalizma tvrdili da je taj model potvrdio svoju vitalnost preživjevši bez dubljih posljedica i ovu krizu, nisu se mogle prikriti njegove strukturne, sustavske, „genetske“ slabosti, a ni činjenica da ga iz krize nije izvukao automatizam slobodnoga tržišta, već brza i opsežna spasilačka akcija države, na račun poreznih obveznika. No, i ovoga se puta, kao i u tridesetima 20. stoljeća radilo samo o palijativnim mjerama, o suzbijanju simptoma, a ne o strukturnim reformama i promjenama sustava, bez kojih će se periodičke krize ponavljati u sve akutnijem obliku. Stoga ne iznenađuju rasprave pokrenute u posljednjim godinama o potrebi transformacije postojećega kapitalističkoga sustava u neki oblik „moralnog“, „društveno odgovornoga“ kapitalizma, „kapitalizma s ljudskim licem“, koji će pomiriti motivirajuću i dinamičku energiju privatnoga interesa i autoregulacionu funkciju slobodnoga tržišta

s načelima društvene pravde i solidarnosti. Isto se tako počelo, poslije gotovo dvadesetogodišnje šutnje ponovo raspravljati o relevantnosti socijalističke ideje, koja daje prednost društvenim pred privatnim interesima (ili ravnoteži među njima) i prednost univerzalnim humanim i etičkim vrijednostima (društvenoj pravdi, jednakosti i solidarnosti) pred maksimalizacijom profita (točnije ravnoteži među tim dvjema često suprotstavljenim kategorijama), i to u uvjetima postindustrijske, informatizirane i globalizirane ekonomije, kao alternative kapitalističkome modelu. Počelo se postepeno probijati shvaćanje da na svršetku 20. stoljeća nije poražena ideja socijalizma, već njezina pogrešna interpretacija i izopačena primjena. Isto se tako širi krug ljudi koji shvaćaju ispravnost Marx-ove analize i kritike kapitalističkoga sustava i humanističku bit njegove vizije novoga društvenoga uređenja, u kojem bi morale vladati jednakost, pravda, solidarnost i sloboda, u kojem bi radna snaga morala prestati biti robom, u kojem bi nestale klasne razlike i degradacija i alijenacija ljudskoga bića.

Sa druge strane, mnogi i dalje smatraju da je takvo socijalističko, ili komunističko društvo u najmanju ruku iluzija (zato što je, između ostaloga, navodno suprotno ljudskoj prirodi), ako ne i opasna zabluda ili čak obmana, što se dokazuje propašću svih dosadašnjih pokušaja njegovoga ostvarenja, zato se postavlja pitanje je li socijalizam doista realna alternativa kapitalizmu (ne samo neoliberalnome nego i „socijalno osjetljivome“ i „društveno odgovornome“ kapitalizmu), posebno u suvremenim uvjetima postindustrijske, informatizirane i globalizirane ekonomije i goleme (iako poljuljane) globalne moći financijskoga i korporacijskoga kapitala. Odgovor na to pitanje zahtijeva veoma pomnu i svestranu analizu. Valjalo je preispitati osnovne elemente marksističke doktrine i različite njezine interpretacije, potom glavne pokušaje njezine primjene (npr. u Rusiji, u Kini i u Jugoslaviji), jednako kao i razloge neuspjeha tih pokušaja. Imajući u vidu mnoge različite definicije socijalizma, također je bilo potrebno ustanoviti koja je percepcija socijalizma najbliža autentičnim idejama glavnih teoretičara i ideologa te svjetonazorske i društvene paradigme. Zatim je bilo potrebno ispitati kakav utjecaj na relevantnost i perspektivu socijalističkoga projekta imaju duboke i dalekosežne tehnološke, ekonomske, socijalne i ekološke promjene koje su se dogodile u na svršetku 20. stoljeća (i koje se nastavljaju u 21. stoljeću), i na kraju istražiti kakvi su izgledi za preraspodjelu ekonomske i političke moći u korist rada u novim okolnostima suvremenoga svijeta.

Marksizam – teorijska i ideološka osnova socijalističke preobrazbe društva

Ova kratka rasprava o rehabilitaciji humanističke i etičke biti socijalističke vizije kao alternative kapitalističkoj ideji profita i akumulacije kapitala kao

vrhunskome načelu, počinje s podsjećanjem na bitne elemente doktrine Karla Marxa, najvažnijega teorijskoga, ideološkoga i političkoga autora vizije o socijalističkom preobražaju ljudskoga društva. To je važno osobito zato što o biti marksizma vladaju najčešće pogrešna shvaćanja, ponajprije zbog njegove iskri-vljene, dogmatske staljinističke interpretacije i propaloga pokušaja ostvarenja u Sovjetskome Savezu i u ostalim zemljama „realnoga socijalizma“. Marksizam, kao radikalno nova ekonomska i socijalna doktrina, pojavio se oko sredine 19. stoljeća, kada je industrijska revolucija, zasnovana na racionalističkoj filozofiji Rene Descartesa, na empirizmu i utilitarizmu Francis Bacona i na Smithovoj ekonomskoj teoriji laissez-faire-a, a zahvaljujući izumu parnoga stroja (godine 1765.) i izumu stroja za pletenja „jenny“ (godine 1770.), u zapadnoj je Europi bila u punom zamahu. Naličje toga uzleta kapitalističke ekonomije bila je nemilosrdna eksploatacija novonastale klase najamnih industrijskih radnika i njihova potpuna socijalna i politička obespravljenost. O bijednom i nepodnošljivom položaju radnika u to vrijeme Eric Hobsbawn, profesor povijesti na londonskom sveučilištu, piše: „Životni uvjeti radne sirotinje u Europi između godine 1815. i 1848. bili su užasni.....Najveća bijeda vladala je u gradovima, gdje su siromašni često umirali od gladi.....Nominalne, a često i realne nadnice smanjivane su od godine 1815. Za slobodnoga čovjeka ulazak u tvornicu, gdje je postao samo „ruka“, bio je jedva nešto bolji od ropstva i svi su, osim najgladnijih, pokušavali to izbjeći, a ako su već bili u tvornici, opirali su se drakonskoj disciplini mnogo upornije nego žene i djeca, koje su zato vlasnici tvornica radije zapošljavali.....Društveni mehanizam kapitalističkoga društva bio je veoma okrutan i nehuman“.1) Radni je dan u to vrijeme trajao 12 do 14 sati, a nadnice su bile jedva dovoljne za puko preživljavanje (u skladu s Ricardovim „željeznom zakonom nadnica“, prema kojem nadnica radnika u tržišnoj kompetitivnoj privredi mora pokriti samo minimum potreba za reprodukciju njegove radne sposobnosti). Zapošljavanje djece od 10 do 14 godina bila je uobičajena praksa. Suosjećanje s bijedom eksploatiranih radnih slojeva stanovništva bio je glavni motiv Karla Marxa da svoj intelektualni kapacitet, svoj golemi znanstveni opus i svoje političko djelovanje posveti njihovom ekonomskom i socijalnom oslobođenju.

Najvažniji je dio Marxovoga znanstvenoga rada analiza i kritika kapitalističkoga ekonomskoga sustava. No on je bio svjestan povezanosti ekonomskih procesa s razvitkom tehnologije, sa društvenim i političkim odnosima, s kulturnom tradicijom, sa stanjem i evolucijom individualne i kolektivne svijesti, zbog čega njegovo istraživačko zanimanje i rad obuhvaćaju, pored političke ekonomije, široki spektar znanstvenih disciplina: sociologiju, povijest, antropologiju, psihologiju, filozofiju, tehnički progres. Taj svestrani, multidisciplinarni, holistički pristup u proučavanju ekonomskih i društvenih fenomena glavna je prednost Marxove znanstvene metodologije. Karl Marx prvi je u povijesti društvenih znanosti shvatio i znanstveno obrazložio odlučujuću ulogu koju ima tehnološki napredak, i to

ne samo za gospodarski, već za cjelokupan razvitak ljudskoga društva i za evoluciju individualne i društvene svijesti. Iako je bio uvjeren da je tehnološka razina nekoga društva osnovni činilac koji određuje ekonomsku, socijalnu, političku i kulturnu strukturu i dinamiku društva, Marx nije robovao ideji „tehnološkoga determinizma“. On je bio svjestan velike uloge ideja, čovjekove svijesti i njegovoga djelovanja u oblikovanju društvenoga života. Smatrajući da društvene promjene ovise u krajnjoj liniji o tehnološkom progresu i razvitku proizvodnih snaga, Marx je istovremeno bio uvjeren da te promjene mogu ostvariti jedino ljudi svojom sviješću i svojim djelovanjem. Za razliku od Feuerbachovog materijalizma, koji je stvarnost reducirao na fenomen neovisan o čovjekovoj svijesti i praksi, Marx ističe da čovjek nije puki proizvod okolnosti, već je on aktivno biće koje te okolnosti, t.j. objektivnu stvarnost može stvarati i mijenjati. On je bio svjestan uloge neekonomskih, nematerijalnih motiva u ljudskome ponašanju i uloge tih motiva i silnica (ideologije, religije, vladajućega sustava vrijednosti, tradicije, kulture) u dinamici povijesnih procesa. Povijesni se razvitak odvija, doduše, u okviru koji je objektivno dan tehnološkim napretkom, ali se on ostvaruje svjesnim, aktivnim djelovanjem subjektivnoga faktora.

Takvo se tumačenje Marxovoga povijesnoga materijalizma bitno razlikuje od jednostrane staljinističke interpretacije koja je ignorirala Marxov stav da su u krajnjoj instanciji ljudi, a ne stvari (sredstva za proizvodnju), neposredni pokretači i izvršitelji društvenih preobražaja. Marx percipira čovjeka kao materijalno, fizičko, ali istovremeno i kao misaono, racionalno i kreativno biće. Čovjekovo mišljenje nije samo puki odraz „objektivne“ stvarnosti. Ono nastaje u interakciji materijalne stvarnosti i čovjekovog uma. Teorija, odnosno ideologija, postaju po Marxovom mišljenju materijalnom silom kada zahvate mase, ali uspješna upotreba te sile u velikim društvenim preobražajima postaje moguća tek kada za to sazriju materijalni preduvjeti. Pogrešno tumačenje Marxovoga shvaćanja povijesnoga materijalizma u staljinističkoj verziji ogledalo se u objašnjenju odnosa „baze“ (materijalne proizvodnje) i „nadgradnje“ (društvenih odnosa i kulture), prema kojem je „nadgradnja“ puki derivat „baze“, t.j. automatska posljedica razvijenosti „baze“. Nasuprot takvom tumačenju, autentično je Marxovo stajalište da društveni i kulturni napredak ne proizlaze neposredno iz razvitka materijalne proizvodnje, već da nastaju istovremeno s njim u neprestanom uzajamnom djelovanju i prožimanju.

Iako su Marxovo teorijsko zanimanje i rad izuzetno svestrani (obuhvaćajući ekonomiju, sociologiju, filozofiju, antropologiju, politiku, kulturu), on se prije svega usredotočio na ekonomiju, konkretno na analizu i kritiku kapitalističkoga ekonomskoga sustava. On je otkrio osnovne zakonitosti kapitalističkoga načina proizvodnje, koje su velikim dijelom i danas relevantne. O visokoj znanstvenoj razini Marxovih ekonomskih istraživanja svjedoči jedan od najvećih ekonomista 20. stoljeća - Joseph Schumpeter, svojevremeni profesor na Harvardskom sveučilištu (inače liberal po ideološkom opredjeljenju) ovim riječima: „Kao eko-

nomski teoretičar Marx je bio prije svega veoma učen znanstvenik. Isticanje toga mišljenja o autoru kojega sam nazvao genijem i prorokom može zvučati nepotrebno, ali valja shvatiti da se geniji i proroci ne ističu profesionalnim znanjem ni znanstvenom originalnošću. No u Marxovoj ekonomskoj teoriji ništa ne ukazuje na nedostatak znanstvenoga pristupa ili nepoznavanje metoda ekonomske analize.“2). Marx je otkrio i znanstveno obrazložio svoju osnovnu tezu, naime da je proizvodnja viška vrijednosti, zahvaljujući sposobnosti radne snage pretvorene u robu (koja se slobodno prodaje na tržištu) da proizvede veću vrijednost nego što je potrebno za vlastitu reprodukciju (t.j. višak vrijednosti), glavna pogonska sila kapitalističkoga sustava. Najamni radnik prodaje svoju radnu snagu vlasniku tvornice i dok jedan dio radnog vremena proizvodi vrijednost potrebnu za reprodukciju te radne snage (t.j. za svoje egzistencijalne potrebe), on drugi dio radnoga vremena proizvodi višak vrijednosti koji prisvaja vlasnik kapitala. Proizvodnja toga viška vrijednosti, koji prisvajaju vlasnici sredstava za proizvodnju - kapitalisti, potiče nezaustavljivu akumulaciju kapitala i bogatstva s jedne strane, a sa druge strane dovodi do sve većega relativnoga (a često, kako to pokazuje praksa, i apsolutnog) osiromašenja radne većine stanovništva. Taj neutaživi nagon za stalnim povećanjem mase viška vrijednosti, točnije profita i kapitala pokreće istovremeno neprestani, dosad neviđeni tehnološki napredak, smanjujući na taj način potrebu za radnom snagom po jedinici proizvoda i stvarajući armiju nezaposlenih. Koncentracija i centralizacija kapitala dovode neizbježno do sve veće ekonomske i socijalne polarizacije društva: na jednome se polu gomilaju bogatstvo i društvena moć u rukama malog broja ljudi, a na drugome se polu povećavaju siromaštvo i socijalna degradacija većine stanovništva. Čovjek je u kapitalizmu i u liberalnoj demokraciji postao, doduše, formalno slobodan, ali u stvarnosti taj ga je sustav pretvorio u robu degradirajući njegovu čovječnost. Dehumanizacija i reifikacija ljudskoga bića dostiže u kapitalizmu, ističe Marx, vrhunac, jer je čovjek otuđen od proizvoda svoga rada; njegovi se proizvodi (roba, novac, kapital) pretvaraju u samostalne sile koje vladaju ljudima, društvenim odnosima i vrijednosnim sustavom, uzrokujući čovjekovu degradaciju, alijenaciju i reifikaciju.

Fokusirajući svu energiju na maksimalno moguću proizvodnju viška vrijednosti i na što veću i bržu akumulaciju kapitala, kapitalistički sustav usmjerava svoju djelatnost u tri smjera: u tehnološke inovacije (da bi se reducirali troškovi proizvodnje), u potiskivanje radničkih nadnica na što je moguće nižu razinu i na neprestano širenje tržišta za svoju stalno ekspandirajuću proizvodnju. Eksplozivni tehnološki napredak i brzo rastuća kapitalna ulaganja rezultirali su golemim razvitkom proizvodnih snaga ljudskoga društva. No, prema Marxovoj ocjeni, kada razvitak proizvodnih snaga dostigne određenu, veoma visoku razinu, kada kapitalizam dovrši svoju povijesnu misiju gigantskoga razvitka proizvodnih snaga i kada urođene proturječnosti toga sustava dostignu svoju kulminaciju, dalji ekonomski i civilizacijski napredak zahtijevat će novu društvenu organizaciju, t.j.

zamjenu kapitalističkoga modela novim, ekonomski, socijalno i kulturno višim civilizacijskim modelom. (K. Marx: „Dok traje opći prosperitet koji proizvodnim snagama buržoaskog društva omogućuje da se razvijaju u najvećoj mogućoj mjeri u okviru kapitalističkog sustava, ne može biti govora o pravoj socijalističkoj revoluciji. Ta revolucija postaje moguća tek kada dva čimbenika dođu u neizbježni sukob: moderne proizvodne snage i kapitalistički način proizvodnje“). 3)

No, ni tada se te strukturne promjene, smatra K. Marx, neće dogoditi spontano, automatski, već političkim i revolucionarnim djelovanjem potlačene i izrabljivane, ali osvještene radničke klase. U početku (ranih 1840-tih godina) Marx je odbacio nasilno osvajanje vlasti, t.j. oružanim ustankom (nazvavši tu blankističku politiku „revolucionarnim avanturizmom“), stavljajući težište na političko djelovanje i na jačanje organizacija radničkoga pokreta, za koje je vjerovao da će se širiti i sazrijevati istovremeno s razvijanjem kapitalizma. No u kasnim 1840-tim i ranim 1850-tim godinama Marx je došao do uvjerenja da se kapitalizam, zbog ograničenih političkih prava radnih ljudi, može pobijediti i da se može uspostaviti vlast radničke klase, a time i njezina emancipacija, i to jedino revolucionarnom borbom. Ipak se u 1860-tima vratio djelomično na svoje prvobitno stajalište, vjerojatno pod utjecajem proširenja prava glasa u Velikoj Britaniji na znatan dio radnika (The Reform Bill iz godine 1867.). Komentirajući tu reformu izbornoga zakona, Marx je naznačio mogućnost mirne evolucije britanskoga društva prema socijalizmu (tu je mogućnost predviđao i za Sjedinjene Američke Države i za neke druge razvijene kapitalističke zemlje).

U društvima u kojima se radikalne društvene promjene ne mogu provesti demokratskim već jedino revolucionarnim putem, neposredno pošto radnici preuzmu vlast, bit će po Marxovom uvjerenju potreban poseban oblik vlasti - „politička vlast proletarijata“, tj. „diktatura proletarijata“. Taj specifičan, privremeni, prijelazni oblik vlasti bit će potreban da bi se ukinuo postojeći državni aparat (koji je instrument vladavine kapitala) i da bi se konsolidirale tekovine socijalističkoga preobražaja. Po mišljenju engleskog povjesničara Richarda Hunta, Marx je i tu privremenu „diktaturu proletarijata“ shvaćao kao demokratsku vladavinu radničke klase, toga većinskoga dijela stanovništva.⁴) Prema Huntovoj interpretaciji Marxovog shvaćanja „diktature proletarijata“, taj je oblik vlasti bio varijanta participativne, neposredne demokracije za razliku od liberalne, parlamentarne demokracije, u kojoj radne mase nemaju gotovo nikakvu kontrolu ni utjecaj na djelovanje vlade i državnoga aparata. U svojoj viziji političkoga uređenja nakon socijalističke revolucije Marx stavlja težište na neposredno sudjelovanje radnih ljudi u vršenju i kontroli vlasti. P. Bells u svojoj analizi marksističke doktrine naglašava da Marxov opis modela državne vlasti socijalističke revolucije obilježavaju „depolitizacija“ i „deinstitucionalizacija“ javne vlasti i da je to autentično Marxovo poimanje „diktature proletarijata“. 5)

Marxova opsesivna vizija bila je ostvarenje cjelovitoga, emancipiranoga, slobodnoga čovjeka u društvu pravde, zajedništva, jednakosti, solidarnosti i humanosti. Čovjek je u kapitalizmu i liberalnoj demokraciji, u sustavu koji počiva na vladavini privilegirane, posjedničke manjine, postao doduše formalno slobodan, no većina ljudi koji su raspolagali samo svojom radnom snagom našli su se u podređenom položaju, ekonomski izrabljivani i društveno marginalizirani. Prema Marxovoj će viziji u novom socijalističkom uređenju (a osobito u komunističkom kao višoj fazi socijalističkoga društva), u „asocijativnoj zajednici“ slobodnih i ravnopravnih ljudi, visoko razvijene proizvodne snage uz pravednu raspodjelu proizvoda rada moći zadovoljiti ne samo „niže“ egzistencijalne, već i „više“ kulturne, stvaralačke potrebe svih građana. Ljudski će se rad pretvoriti iz egzistencijalne potrebe u slobodnu, kreativnu aktivnost i svaki će čovjek moći postići svoje samoostvarenje.

Od pojave marksističke doktrine prošlo je približno jedno i po stoljeće. U tome su se dugome razdoblju bitno promijenile tehnološke, ekonomske, socijalne i političke okolnosti, no osnovne Marxove ideje nisu izgubile svoju aktualnost. I danas je na djelu eksploatatorski mehanizam kapitalističkoga sustava - koncentracija kapitala, bogatstva i moći u rukama manjine stanovništva nikad nije bila tako velika i očigledna kao sada, kao ni razmjeri siromaštva, bijede i obespravljenosti velikoga dijela čovječanstva. Stajalište američkoga sociologa Manuela Castellsa da je suprotnost među radom i kapitalom danas veća nego ikada prije ukazuje na ispravnost Marxove kritike kapitalizma. Marxova teza o neodoljivom nagonu kapitala za oplodivanjem, za nezasićenim i neograničenim gomilanjem profita i bogatstva i za ekonomskom, društvenom i političkom dominacijom pokazala se točnom, osobito nekoliko posljednjih desetljeća, dakle, u vrijeme prevlasti neoliberalne varijante kapitalizma. No nove okolnosti zahtijevaju inovativnu i kreativnu, a ne rigidnu i dogmatsku interpretaciju i primjenu Marxovih ideja i njihovo prilagođivanje novim okolnostima.

Staljinizam – pogrešna interpretacija i neuspješna realizacija marksističke vizije socijalizma

Kao što je slučaj sa mnogim velikim idejama, tako je i marksistička doktrina u kasnijim interpretacijama i provedbama bila često pogrešno shvaćena i primijenjena, što su pokazali neuspjeli pokušaji ostvarenja socijalističkoga društva u Sovjetskome Savezu i u drugim istočnoeuropskim zamljama, zatim u Kini, u Jugoslaviji i drugdje, zasnovanih (po uvjerenju onih koji su te pokušaje provodili) na marksističkoj doktrini. Model socijalizma koji je provodio Josif Visarionovič Džugašvili (Staljin), osobito poslije godine 1928.-1929., bio je u mnogim bitnim

aspektima negacija ideje socijalističkoga društva kakvo je zamišljao Marx. Staljin je marksističku doktrinu pretvorio u kodificirani, kanonizirani sustav neupitnih i nepromjenljivih dogmi, kod čega je zanemario emancipatorsku i humanističku bit te doktrine i umjesto „asocijativnoga socijalizma“ zaveo autokratski i represivni sustav političke vladavine. On je 1928.-1929., napustivš NEP (Novu ekonomsku politiku), odbacio Buharinovu koncepciju uravnoteženoga razvitka socijalističkoga gospodarstva i prihvatio je strategiju maksimalno brze industrijalizacije na račun prelijevanja akumulacije iz poljoprivrede, koju je predlagao Jevgenij Aleksejevič Preobraženski, autor teorije o „prvobitnoj socijalističkoj akumulaciji“. NEP je godine 1921. uveo Lenjin nakon neuspjeha politike „ratnog komunizma“ (koju je Buharin označio kao „katastrofu socijalizma“) izjavivši da taj radikalni zaokret u strategiji izgradnje socijalizma ima „dugoročno i ozbiljno značenje“. NEP-om je ukinuto rekviriranje žita od seljaka, država je seljacima jamčila pravo na zemlju, manja i srednja industrijska poduzeća vraćena su vlasnicima, dopuštena je slobodna unutarnja trgovina, a time i djelovanje tržišta (iako u ograničenom opsegu). Uspostavljen je mješoviti gospodarski sustav: u državnom su vlasništvu ostala velika industrijska poduzeća, transport, banke i vanjska trgovina, a privatni je sektor obuhvaćao poljoprivredu (koja je proizvodila najveći dio društvenoga proizvoda), unutarnju trgovinu, obrt i malu industriju. Tržište je uz regulacijsku ulogu države moralo osigurati, kako je rekao Buharin, „skladnu kombinaciju privatnih interesa individualnih proizvođača i općih interesa socijalističke izgradnje“.6)

Nikolaj Ivanovič Buharin, glavni teoretičar Nove ekonomske politike (NEP) bio je uvjeren da se industrijalizacija u Rusiji nakon socijalističke revolucije može provesti bez teških socijalnih i humanih posljedica, koje su obilježavale kapitalistički model industrijalizacije. Glavno je obilježje Buharinove koncepcije razvitka socijalističkoga gospodarskoga modela u Rusiji bilo uravnotežen i usklađeni razvitak industrije i poljoprivrede. Njegovo je načelno stajalište bilo da uspjeh nekoga društvenoga pothvata ovisi ne samo o proklamiranome cilju, već i o metodama kojima se taj cilj postiže. Buharin se slagao sa Preobraženskim da se industrijalizacija Rusije mora oslanjati na domaće resurse i da je zbog toga potreban transfer sredstava iz agrarnog sektora u ubranu industrijalizaciju zemlje. No, oštro se protivio takvom opsegu i takvim metodama „pretakanja“ iz agrara u industrijalizaciju, koji bi ugrozili razvitak poljoprivrede i koji bi se provodili represivnim sredstvima. Razlog zbog kojega se tako uporno protivio zahtjevu Preobraženskoga za apsolutnim primatom industrijalizacije u razvojnoj strategiji, tzv. „superindustrijalizaciji“, bilo je njegovo uvjerenje da se bez napretka poljoprivrede i bez povećanja kupovne moći seljaka ne može ni industrija ubrzano i trajno razvijati. U sovjetskoj su partiji tako nastale dvije struje koje su zastupale različita stajališta o strategiji socijalističkoga razvitka u Rusiji. Buharin je tvrdio da bi se uništenjem kulaka ugrozilo i srednje seljaštvo, pa time i čitava poljoprivredna proizvodnja, a Preobraženski i njegovi pristalice bili su protiv pomaganja

srednjih seljaka, smatrajući da bi se na taj način ubrzalo raslojavanje sela, potaklo bogaćenje kulaka i doveo u pitanje socijalistički razvitak zemlje. Razlike među tim dvjema strujama nisu bile ograničene samo na različite strategije gospodarskoga razvitka. Buharin i njegovi pristaše bili za liberalizaciju, ne samo ekonomskoga već i političkoga, a osobito kulturnoga života. Razdoblje između godina 1922. i 1929. bilo je obilježeno relativnom slobodom kulturnog i intelektualnog stvaralaštva i procvatom ruske književnosti, dramske i filmske umjetnosti. Iako je partija čuvala svoj monopol političke vlasti, ona je tolerirala i poticala raznolikost i kreativnost u umjetnosti i u intelektualnom stvaralaštvu općenito. Stvarni utjecaj partije u vrijeme NEP nije bio sveprisutan već i zbog toga što je seljaštvo (koje je sačinjavalo 80% ukupnoga stanovništva) radilo i živjelo daleko od partijske ili državne kontrole. Osim toga, oko milijun obrtnika i malih proizvodnih poduzeća, također izvan neposrednoga partijskoga utjecaja i kontrole, proizvodilo je između 50% i 75% robe široke potrošnje.

Iako su uspjesi NEP u nekim područjima bili značajni (prosječan radni dan smanjen je od deset na sedam i pol sati, realne su nadnice povećane za 11% u odnosu na predratne, vladali su socijalni mir i politička stabilnost, privredni oporavak zemlje bio je uspješan), poljoprivredna proizvodnja sporo je napredovala (godine 1925. još nije dostigla predratnu razinu), opskrba brzo rastućega gradskoga stanovništva živežnim namirnicama bila je sve teža, a broj nezaposlenih u gradovima narastao je godine 1927. na milijun i pol. Prekretnica u Staljinovoj podršci Buharinu i strategiji NEP dogodila se u godinama 1927-1928., i to uglavnom zbog katastrofalnoga smanjenja otkupa žitarica godine 1928. i zbog nestašice hrane u gradovima koja je bila rezultat toga. Staljin je tada donio odluke koje su značile potpuno napuštanje politike NEP i radikalnan, strateški zaokret u cjelokupnom modelu socijalističke izgradnje. Prva je odluka bilo prisilno konfisciranje preostalih zaliha žita, i odmah se počela izvršavati, i to veoma represivnim mjerama, izazvavši nezadovoljstvo, otpor, pa i otvorene pobune seljaka. Buharin je napao Staljina tvrdnjom da je prekršio Lenjinov „programski testament“, citirajući članke koje je Lenjin napisao pred samu smrt. U tim člancima Lenjin piše da budućnost revolucije ovisi o suradnji i čvrstom savezu sa seljaštvom, u dobrovoljnom udruživanju seljaka u kooperative okrenute tržištu i u industrijalizaciji koja će počivati na „zdravim temeljima sve raširenijih tržišnih odnosa“. Staljin je, međutim, toliko učvrstio svoj položaj u partijskoj hijerarhiji i uspostavio potpunu kontrolu nad centralnim komitetom, da je u ljeto godine 1929. odlučio defitivno obračunati s Buharinom i s njegovom skupinom. U studenome godine 1929. Buharin, Rikov i Tomski bili su prisiljeni potpisati kratku izjavu u kojoj su priznali „pogrešnost svoje politike“. Kapitulacija Buharina u sukobu sa Staljinom označila je kraj jednoga relativno liberalnoga i početak novoga, totalitarnoga razdoblja u razvitku Sovjetskoga Saveza, obilježenoga autokratskom i represivnom Staljinovom vladavinom i državnim upravljanjem gospodarstvom i svim

područjima društvenoga života. Politika Buharina i njegovih pristaša osuđena je kao „desno skretanje“, a potom su oni maknuti sa svih položaja u partiji i u državnoj vlasti. Na kraju Buharin je godine 1937. optužen za izdaju i osuđen na smrtnu kaznu u jednom od mnogih političkih procesa u kojima se Staljin na okrutan i perfidan način obračunao s većinom svojih bivših suradnika.

U prosincu godine 1929. Staljin je naredio kolektivizaciju seljačkih posjeda „bez ikakvih ograničenja“ i „likvidaciju kulaka kao klase“ - 125 milijuna seljaka silom je natjerano u kolhoze, a desetine tisuća kulaka ubijeno je ili deportirano u sibirske logore (po nekim procjenama i nekoliko stotina tisuća). Već iduće godine 1930. kolhozima je bilo obuhvaćeno 58% poljoprivrednih domaćinstava, a godine 1934. udio privatnih posjeda sveden je na svega 2%-3%.⁸) No posljedice kolektivizacije bile su suprotne od očekivanih: poljoprivredna proizvodnja naglo je smanjena (broj stoke smanjen je za dva do tri puta), a nestašica hrane i glad harali su zemljom. Od šoka izazvanoga nasilnom kolektivizacijom ruska se poljoprivreda godinama nije oporavila usprkos mnogim pokušajima razvijanja i znatnim investicijama u poljoprivrednu mehanizaciju i modernizaciju. Ukidanje privatnih seljačkih posjeda i stvaranje kolhoza imalo je osim ekonomskih i političke posljedice: seljaštvo koje je sačinjavalo tri četvrtine ruskoga stanovništva pretvoreno je od saveznika radničke klase i aktivnoga sudionika u izgradnji novoga društva u politički nesklonu, pasivnu i rezigniranu masu, koja najvećim dijelom nije bila zainteresirana, niti je imala motiva za povećanje proizvodnosti rada i za unapređenje poljoprivredne proizvodnje.

Staljinu je Marxova ideja o diktaturi proletarijata (kao privremena mjera nakon socijalističke revolucije) poslužila kao opravdanje za uvođenje i održavanje totalitarnog modela vladanja, točnije za politički monopol partije, zapravo, za njegovu osobnu autokratsku vladavinu. Dok je Marx zagovarao „asocijativni socijalizam“, Staljinovo je stajalište bilo da za vrijeme izgradnje socijalizma mora jačati uloga države, a to je u praksi značilo stvaranje ogromnoga totalitarnoga, represivnoga državnog aparata preko kojega je partija upravljala svim sferama gospodarskoga i društvenoga života. Staljinizam kao iskrivljena verzija marksizma, koja je proglašena zbirkom neupitnih kodificiranih dogmi, poprimio je konačne obrise u tridesetim godinama 20. stoljeća. Ta je kanonizirana verzija marksizma objavljena godine 1938. pod naslovom „Historija VKB (b), Kratki kurs“ kao obvezni priručnik za sve članove partije, čime je izvršena, kako je to nazvao Paoli Spriano, „sakralizacija povijesti i ideologije boljševičke partije“.⁹) Staljinova verzija socijalizma potpuno je zanemarila glavni cilj izvornoga marksizma, tj. ukidanje svih oblika potčinjavanja, izrabljivanja, obespravljenosti i alijenacije čovjeka (bilo da to ostvaruje privatni kapital ili državni aparat) uz istovremeno bitno proširenje područja njegove slobode.

Poslije Staljinove smrti godine 1952. bilo je više pokušaja „destaljinizacije“, točnije reformiranja totalitarnog sovjetskog sustava: prvi je korak u tome smjeru

bila oštra kritika Staljinovih autokratskih i represivnih metoda vladanja, koju je 1956. godine na 20. kongresu komunističke partije iznio Nikita Hruščov. On je pokrenuo neke značajne gospodarske reforme - kao što su to usvajanje načela uravnoteženoga gospodarskoga razvitka (što je ponajprije značilo brži razvitak poljoprivrede), zatim naglašavanje potrebe bržega tehnološkoga napretka, bržega podizanja životnoga standarda i poticanje međunarodne trgovinske razmjene i miroljubivog takmičenja s kapitalističkim zemljama. Pored toga, u Hruščovljevom erici ublažen je represivni karakter vlasti: ukinuti su koncentracijski logori, oslobođeni su politički zatvorenici, pokrenuta je revizija sudskih postupaka i rehabilitacija žrtava staljinističkih progona. No nakon Hruščovljeva pada godine 1964., za vrijeme 18-godišnje vladavine Leonida Brežnjeva, usporene su i zaustavljene radikalnije gospodarske i političke antistaljinističke reforme, a godine 1968. Brežnjević je naredio brutalno gušenje Praškoga proljeća vojnom intervencijom. Centralističko planiranje (iako donekle relaksirano) jednako kao i etatistički i znatnim dijelom birokratizirani gospodarski sustav kočili su brže usvajanje tehnoloških inovacija, otežavali su elastičnije prilagođivanje proizvodnje sve raznovrsnijoj potražnji potrošačke robe, gušili su motivaciju i inicijativu direktora i radnika, što je na kraju, potkraj sedamdesetih i osobito u osamdesetim godinama 20. stoljeća, rezultiralo posustajanjem gospodarske dinamike i na kraju stagnacijom.

Ni drugi veliki pokušaj transformacija okoštalog, etatističkoga i totalitarnoga sovjetskoga ekonomskoga i političkoga sustava u smjeru njegove liberalizacije i demokratizacije (poznat kao Glasnost i Perestrojka), koji je oko sredine tih osamdesetih godina pokrenuo Mihail Sergejevič Gorbačov, nije uspio. Smanjenje cijena nafte (koja je bila glavni izvozni proizvod SSSR) na svjetskome tržištu, a osim toga i iscrpljivanje postojećih domaćih nalazišta nafte, potakli su sve veće vanjsko zaduživanje. Kada su strani vjerovnici godine 1990. obustavili dalje kreditiranje i zatražili redovitu otplatu duga, mogao se naslutiti gospodarski slom zemlje. Gorbačov je na sastanku zemalja G-7 tražio financijsku pomoć, ali je bio odbijen. Da će Zapad odbiti pomoć Gorbačovu kako bi prebrodio financijsku i ekonomsku krizu, konsolidirao svoju vlast i nastavio s demokratskim i gospodarskim reformama bilo je jasno već nekoliko mjeseci prije, kada Bushova administracija nije prihvatila prijedlog programa pomoći Sovjetskome Savezu nazvan Velika pogodba, koji je izradio američki ekonomist Jeffrey Sachs sa svojim kolegama s Harvarda i M.I.T. Taj je program predviđao da se uz financijsku pomoć SAD i Europe omogući nastavak gospodarskih reformi i demokratizacija SSSR pod vodstvom Gorbačova.¹⁰) Zbog rastuće ekonomske krize narušeni su ugled i položaj Gorbačova i došlo je do političkih previranja i raslojavanja unutar komunističke partije. Partija se podijelila na tri struje: radikalno konzervativna struja (koju je vodio Ligačev), zatim umjereno reformska na čelu s Gorbačovom i radikalno liberalna pod vodstvom Borisa Jeljcina. Gospodarski sustav zemlje našao se pred raspadom: etatistička ekonomija i centralističko planiranje nisu više

funkcionirali, a novi sustav tržišne ekonomije još nije bio uspostavljen. Predlagani su razni programi ekonomskih reformi (najpoznatiji je bio liberalni „program 400 dana“ Gligorija Javlinskoga), ali nijedan nije ostvaren. Ekonomska je situacija postajala sve teža i kaotičnija, trgovine su opustjele, krenula je galopirajuća inflacija, a među stanovništvom zavladaše zbnunjenost, frustracija i apatija. U toj je dramatičnoj situaciji skupina konzervativnih političara u Rusiji osnovala komitet za spas SSSR i socijalizma, koji je zatražio da Gorbačov proglašuje izvanredno stanje. Kad je on to odbio, urotnici su ga internirali na Krimu i 19. kolovoza pokušali državnim udarom preuzeti vlast. Na scenu je tada stupio Boris Jeljcin, koji je zahvaljujući kolebanju vojske i podršci naroda spriječio konzervativni puč. No sada je glavnu ulogu preuzeo ultraliberalno i prozapadno orijentiran Jeljcin, koji je dovršio proces raspada Sovjetskoga Saveza i sloma „komunističkoga“ sustava u istočnoj Europi. Raspuštena je komunistička partija Sovjetskoga Saveza i proglašena je neovisnost svih sovjetskih republika. Time je započela nova epoha u povijesti ruskoga i ostalih istočnoevropskih naroda, a i nova epoha svjetske povijesti, obilježena globalnom hegemonijom SAD i neoliberalnoga kapitalizma.

Jedan od uzroka neočekivanoga i nagloga ekonomskoga, političkoga, pa i ideološkoga urušavanja Sovjetskoga Saveza i njegovoga nekad moćnoga imperija valja tražiti u centralističkom, etatističkom modelu upravljanja gospodarstvom, koji je bio relativno učinkovit u prvim fazama radno-intenzivne industrijalizacije, ali se pokazao potpuno neuspješnim kad je nastupila nova, viša faza industrijalizacije, u kojoj bitnu ulogu više nemaju input radne snage i kapitala, već tehnološke inovacije i znanje. Centralističko je planiranje omogućilo koncentraciju razvojnih napora i resursa na ubranu industrijalizaciju, što je rezultiralo veoma visokim stopama industrijskoga rasta. U posljednjoj godini Prvoga petogodišnjega plana (g.1933.) industrijska je proizvodnja bila četiri puta veća u usporedbi s godinom 1913., a broj industrijskih radnika povećan je od 1,5 milijuna u 1920. na 5,2 milijuna u godini 1933. I u Drugom petogodišnjem planu (1934.-1937) nastavljen je veoma brzi tempo povećanja industrijske proizvodnje - po godišnjim stopama od oko 20%. Izvršenje Trećega petogodišnjega plana (1938.-1942.) prekinuo je rat, ali je zemlja poslije rata i ogromnih ratnih razaranja relativno brzo obnovljena i nastavljen je ubrzani rast industrije uz manje oscilacije sve do osamdesetih godina 20. stoljeća, kada je razdoblje primarne, ekstenzivne, uglavnom radno intenzivne industrijalizacije završen. Dalji razvitak kompleksnijeg, tehnološki intenzivnijeg industrijskog sustava nije bio moguć starim metodama, točnije centralističkim, detaljnim i rigidnim državnim planiranjem i upravljanjem. Nova, viša faza industrijalizacije nije se mogla pokrenuti bez samoregulatorne i motivirajuće funkcije tržišta i bez veće autonomije, inicijative i motiviranosti svih gospodarskih subjekata, poduzeća, direktora i radnika. Tehnološke inovacije i input znanja i inovacija postali su sada važniji od inputa kapitala i radne snage. Potrebna je dakle bila radikalna transformacija ekonomskoga modela, koja zbog duboke ukorijen-

jenosti boljševičke ideologije u vodećim partijskim strukturama nije provedena, iako je bilo više pokušaja da se uvedu tržišno orijetirane reforme. Zaključak je jasan: sovjetski model industrijalizacije može biti uspješan u prvim fazama industrijalizacije ekonomski nerazvijenih, agrarnih zemalja, uhvaćenih u začarani krug zaostalosti i siromaštva. No, dalji razvitak, osobito u uvjetima informatičke revolucije, imperativno nameće napuštanje toga modela i uvođenje raznih modela fleksibilnijega, tržišno-planskog sustava (što je u Kini uspješno provedeno, ali Gorbačovu to nije uspjelo). Hladni rat i utrka u naoružanju, a pored toga dugotrajna i propala vojna intervencija u Afganistanu (1979.-1989.) iscrpili su ograničene resurse sovjetskoga gospodarstva. Sovjetski Savez sa svojim ekonomskim potencijalom, četiri do pet puta slabijima od američkoga, pogotovo nakon zastoja razvojne dinamike u osamdesetim godinama, nije mogao izdržati globalno nadmetanje. Prioritet vojne industrije i jačanje vojne moći usporili su razvijanje industrije potrošačkih dobara i podizanje životnoga standarda, što je pridonijelo kompromitiranju postojećega sustava i njegovom urušavanju.

Drugi je bitan uzrok kolapsa „realnoga socijalizma“ u Sovjetskome Savezu i u istočnoj Europi na svršetku osamdesetih godina totalitaran, autokratski i represivan politički sustav koji je uveo Staljin od svršetka dvadesetih godina istoga stoljeća. Opsjednut jačanjem partijske i državne moći i njihovom ključnom ulogom u izgradnji toga oktroiranoga i dirigiranoga socijalizma, Staljin je potpuno zanemario humanističku bit izvornoga marksizma i novih socijalističkih društvenih odnosa: proširenje granica čovjekove slobode i ukidanje svih oblika njegove alijenacije. Nasilno i okrutno gušenje pokušaja demokratskih reformi u Mađarskoj godine 1956. i u Čehoslovačkoj godine 1968. diskreditirali su sovjetski sustav socijalizma u očima većine stanovnika tih i ostalih zemalja pod kontrolom SSSR. Većina građana sovjetskoga bloka, tj. zemalja „realnoga socijalizma“ živjeli su, doduše, u uvjetima veće egzistencijalne sigurnosti nego u zapadnim kapitalističkim zemljama, ali su bili lišeni osnovnih demokratskih sloboda i na znatno nižoj razini životnoga standarda. Težnja za slobodom i boljim životom postajala je sve snažnija i kada se stabilnost totalitarnih sustava počela urušavati, nezadovoljstvo i zahtjevi za promjenama izbili su svom žestinom. Pokazalo se da bez demokracije u smislu proširenja prostora ljudskih sloboda (ali ne samo političkih, već i ekonomskih i socijalnih) nema pravoga socijalizma.

Kineski put u „tržišni socijalizam“

Drugi veliki pokušaj stvaranja socijalističkoga društvenoga poretka značajan za globalna zbivanja dogodio se oko tri desetljeća poslije također u jednoj agrarnoj i ekonomski zaostaloj i siromašnoj zemlji - Kini, zemlji s petinom svjetskoga

stanovništva i sa slavnom prošlošću. U 19. stoljeću Kina je, kao i stoljećima prije, živjela u feudalnom poretku pod autokratskom i svemoćnom carskom vlašću. Od sredine 19. stoljeća, točnije od Opijumskoga rata godine 1840., u kojem je Velika Britanija pobijedila Kinu i zadobila kontrolu nad Hong Kongom i nad pet drugih najvećih kineskih luka, počinje prodor zapadnih sila u Kinu i njezin pad u polukolonijalni položaj. U nekim lučkim gradovima pod stranom dominacijom, poput Shangaia, brzo se razvijaju trgovina i industrija, a ostatak Kine živi u krajnjem siromaštvu i bijedi. Stoga su često izbijale seljačke pobune, pa su se neke pokrajine godinama nalazile u polukaotičnom stanju. Od početka 20. stoljeća širi se među kineskom inteligencijom i studentima svijest o potrebi korjenitih društvenih promjena i o modernizaciji kineskoga društva, o ukidanju autokratskoga carskoga režima, a posebno o potrebi oslobođanja od strane dominacije. Taj pokret za oslobođanje zemlje od ponižavajućeg stranog utjecaja i od anakrone apsolutističke carske vladavine i za seljačke mase neodrživoga feudalnoga poretka predvodile su dvije različite ideološke i političke grupacije, jedna građansko-liberalne orijentacije, poznata kao Kuomintang, na čelu sa Sun Yat-Senom, a poslije Čang Kaj Šekom, i druga marksističko-socijalistička struja, u kojoj je od godine 1923. vodstvo preuzeo Mao Ce-tung. Te su dvije snage otpora povremeno surađivale (osobito u vrijeme japanske agresije na Kinu), ali su se najčešće sukobljavale.

Nakon pobjedonosnog okončanja borbe seljačkih masa pod vodstvom komunističke partije i proglašenja Narodne Republike Kine - 1. listopada godine 1949., odmah su pokrenute radikalne društvene reforme, prije svega nacionalizacija velikih industrijskih poduzeća i feudalnih posjeda. Srednja i mala poduzeća ostavljena su u privatnome vlasništvu, ali su od godine 1952. bila podvrgnuta strogoj državnoj kontroli, da bi godine 1956. bila u cijelosti nacionalizirana. Zakonom o agrarnoj reformi iz godine 1950. nacionalizirana je zemlja svih zemljoposjednika koji je nisu sami obrađivali. Na taj je način nacionalizirano i podijeljeno seljacima oko polovine ukupnih obradivih površina (procjenjuje se da je tada oko 300 milijuna siromašnih seljaka došlo do zemlje). Na inicijativu Mao Ce-tunga, koji je bio uvjeren da se položaj siromašnih seljaka i povećanje poljoprivredne proizvodnje može najbrže ostvariti osnivanjem seoskih komuna, počela je godine 1955. kolektivizacija poljoprivrede i sela na specifičan kineski način. Seoske su komune, naime, bile zamišljene i organizirane ne samo zbog kolektivne poljoprivredne proizvodnje, već i kao seoske društvene zajednice sa mnogo širom ulogom, kao što je osnivanje raznih prerađivačkih pogona; istovremeno, one su djelovale kao i lokalni organi vlasti, pa i kao lokalna vojna zapovjedništva. Sustav komuna osiguravao je pokrivanje najosnovnijih potreba siromašnih seljaka i djelomično zapošljavanje sve brojnijega ruralnoga stanovništva, čime je ublažena njihova masovna migracija u gradove. No navedene agrarne reforme nisu urodile očekivanim povećanjem poljoprivredne proizvodnje ni osjetnim poboljšanjem životnih uvjeta seljaka, i to zato što su izostala ulaganja u navodnjavanje, u na-

bavu poljoprivrednih strojeva i umjetnih gnojiva, jednako kao što je izostalo i poboljšanje agrotehnike. Metode obrade zemlje ostale su na niskoj razini kakva je bila stoljećima. Jedan od razloga za zaostalost poljoprivredne proizvodnje u Kini bila je velika prenapućenost sela - seosko se stanovništvo brzo povećavalo a raspoloživo je obradivo zemljište bilo veoma ograničeno, tako da je u prosjeku jedno domaćinstvo raspolagalo sa svega 600-700 četvornih metara obradivoga zemljišta. Za razliku od manje ili više stagnirajuće poljoprivredne proizvodnje, industrija se povećavala izuzetno brzo. Prvi petogodišnji plan (1952.-1957.) stavio je po sovjetskom uzoru težište razvojnih napora na industriju, i to prije svega na tzv. tešku industriju. Koncentracija investicija na industrijski sektor urodila je plodom: u pet je godina industrijska proizvodnja više nego udvostručena (povećanje od 128%).

Maovo vođenje Kine na putu gospodarskoga i društvenoga razvitka bilo je obilježeno čestim promjenama razvojne strategije. Nakon početnoga oponašanja sovjetskoga rigidnoga, centralističkoga i etatističkoga modela upravljanja gospodarstvom i društvom, Mao ubrzo napušta taj model uvjeren da on vodi bujanju partijske i državne birokracije i jačanju njezine moći. Suprotno sovjetskome modelu prema kojem je glavni pokretač razvitka bila partija, točnije država, Mao pokušava na razne načine pokrenuti inicijativu i mobilizaciju narodnih masa i učiniti je glavnim motorom gospodarskoga i društvenoga progresa. U tu su svrhu poduzimane reforme usmjerene prema decentralizaciji upravljanja gospodarstvom i društvom, a u razvojnim je prioritetima pored ubrzanoga industrijskoga razvitka naglasak stavljen na ideološko i opće obrazovanje. Radi toga je godine 1956. objavljena liberalizacija kulturnog života sa sloganom „Neka se rascvjeta stotinu cvjetova i neka se nadmeće stotinu škola (mišljenja)“. U toj su kampanji poticani znanstvenici i umjetnici na slobodno istraživanje i na umjetničko izražavanje. Ali kada su se pokretom „stotinu cvjetova“ novostečene slobode počele prebrzo i nekontrolirano širiti, Mao Ce-tung je već nakon godinu dana naglo prekinuo rastuću plimu kulturnoga i političkoga liberalizma, proglasivši svaku kritiku socijalizma neprihvatljivom. Novostečene slobode iskoristili su, naime, kritičari komunističkoga režima za javne napade na Mao Ce-tunga i njegovu politiku.

Uskoro je pokrenuta nova kampanja, ovoga puta na području gospodarskoga razvitka. Godine 1957. proglašena je nova strategija gospodarskoga razvitka pod nazivom „veliki skok naprijed“, koja se zasnivala na načelu „hoda na dvije noge“, što je značilo da usporedno s razvitkom industrije mora razvijati poljoprivreda i komunalno i zadružno gospodarstvo. Glavna pokretačka snaga toga ubrzanoga razvitka morala je biti aktivnost i stvaralaštvo seljaka, radnika i intelektualaca, a ne centralističko planiranje ni materijalni interes, točnije novčana stimulacija. Proces planiranja decentraliziran je davanjem veće uloge lokalnim organima u pripremi i realizaciji planova. U kampanji „veliki skok naprijed“ Kina je pretvorena u veliko gradilište: po cijeloj su se zemlji počele graditi tvornice (uglavnom

male i srednje veličine). Niknulo je tisuće malih lokalnih željezara s primitivnom tehnologijom, gradili su se mnogi sustavi za navodnjavanje i tisuće kilometara cesta. Na selu su stvarane „narodne komune“ pretvorene iz proizvodnih u kolektivne proizvodno-društvene organizacije, i to ne samo sa zajedničkim zemljištem, nego i sa zajedničkim stanovima i kuhinjama i ukupnim zajedničkim životom. No ni taj strateški eksperiment, jednako kao ni prijašnji pokret „sto cvjetova“, nije dao očekivane razvojne rezultate. Usprkos nekim značajnim ostvarenjima (izgradnja sustava za navodnjavanje i radno aktiviranje milijuna ljudi na mnoštvu raznih projekata), improvizacija, brzopletost i nepostojanje planiranja i dezorganizacija izazvali su neracionalno korištenje raspoloživih resursa, neuspjeh mnogih projekata i ozbiljne debalanse u narodnom gospodarstvu, usporivši u konačnici stopu gospodarskoga rasta.

Poslije neuspjeha „velikog skoka naprijed“ Kinu zahvaća ekonomska i politička kriza. Dio partijskoga vodstva, iako se i dalje formalno izjašnjavao za politiku Mao Ce-tunga, sve je otvorenije dovodio u pitanje ispravnost njegove strategije „permanentne revolucije“, nastavka klasne borbe i kolektivizacije, zastupajući uvođenje ograničene liberalizacije, demokratizacije i modernizacije društvenoga i gospodarskoga života. Mao Ce-tung reagirajući na ta liberalna, reformska strujanja u kolovozu godine 1966. donio je odluku o „velikoj proleterskoj kulturnoj revoluciji“ u kojoj se pristaše liberalne struje optužuju da su podlegli „buržoaskoj ideologiji“ i da namjeravaju zemlju povesti „kapitalističkim putem“. U svim su gradskim četvrtima i ustanovama osnovani „odbori proleterske kulturne revolucije“, koji su javno kritizirali, žigosali i često brutalno ponižavali i maltretirali protivnike Maove politike, među njima i mnoge visoke partijske dužnosnike. Odredi gradske mladeži organizirani u Crvenu gardu pokretali su prosvjede protiv privilegija državne i partijske elite, često praćene neredima i nasiljem.¹¹).

Politički nemiri u vrijeme „kulturne revolucije“ izazvali su pad investicija i industrijske proizvodnje, pa je godine 1970. prevladala opća težnja za vraćanjem poretka na redovite strukture vlasti. Slijedilo je doba oporavka od turbulencija i posljedica izazvanih „kulturnom revolucijom“ (1970.-1974.), u čemu je ključnu ulogu imao predsjednik vlade Chou En-lai. Nakon smrti Chou En-laia kormilo kineske politike preuzeo je Deng Xiaoping, s kojim je počelo novo razdoblje kineske moderne povijesti obilježeno političkom i gospodarskom liberalizacijom. Nacionalni je kongres godine 1980. na prijedlog Deng Xiaopinga prihvatio program radikalnih i dalekosežnih gospodarskih reformi - ograničen je opseg državnoga upravljanja gospodarstvom, proširena je poslovna samostalnost državnih poduzeća, dana je veća uloga tržišnom natjecanju, napuštena je kolektivizacija poljoprivrede i ukinute su seoske komune, dopušteno je privatno vlasništvo sredstava za proizvodnju, uloga centralnoga planiranja ograničena je na strateško usmjerivanje gospodarskoga i društvenoga razvitka, ukinuto je načelo egalitarizma kao „oblik siromašnog socijalizma“, poticana su strana ulaganja. Novi go-

spodarski i društveni model nazvan je „tržišnim socijalizmom“ i „kineskim putem u socijalizam“. Značajno je da je zaokret u strategiji gospodarskoga razvitka započet radikalnim reformama u poljoprivrednom sektoru - godine 1978. počela je podjela zemlje u zakup individualnim kućanstvima, koja je završena godine 1983. Rezultati te reforme bili su vidljivi već te godine, kada je poljoprivredna proizvodnja povećana za 35% u usporedbi s godinom 1978.12). Prvi je put u više stoljeća u Kini riješen problem kronične oskudice hrane i periodičke gladi.

Podaci o neprekinutoj ekspanziji i modernizaciji kineskoga gospodarstva u narednih trideset godina uglavnom su poznati i ovdje će biti spomenuti samo neki od njih. Kineski model „tržišnoga socijalizma“ obilježava koegzistencija planskog usmjerivanja i snažnoga državnoga sektora, s jedne strane, i djelovanja tržišta i slobodnoga privatnoga poduzetništva, sa druge strane. To znači da u tome modelu koegzistiraju i djeluju dva regulaciona i dinamička mehanizma: prvo, državno planiranje, usmjerivanje i reguliranje, i drugo, tržišni mehanizam i privatna inicijativa. Državnim se planiranjem osigurava ostvarenje ključnih, dugoročnih nacionalnih ciljeva i prioriteta, a tržišni mehanizam i slobodno poduzetništvo daju gospodarsko-razvojni proces motivaciju, dinamizam, fleksibilnost i stanovitu automatsku regulaciju povezanih međuodnosa. Sužavanje funkcije centralnoga državnoga, „komandnoga“ planiranja i proširenje prostora tržišnoga djelovanja odvijalo se postepeno od godine 1980. - državna su poduzeća tada dobivala od planskih organa proizvodne zadatke (ali su ti zadaci zauzimali samo dio njihovoga kapaciteta), da bi godine 1984. najveći dio poslovanja državnih poduzeća bio prepušten autonomnoj poslovnoj politici poduzeća. Daljnji korak u osamostaljivanju državnih poduzeća učinjen je godine 1993., kada je gotovo sasvim prestalo miješanje državnih organa u njihovo tekuće poslovanje. Svoju ulogu u strateškom usmjerivanju razvitka državno je planiranje ostvarivalo na četiri načina: prvo, budžetskim investicionim i tekućim rashodima za razvitak fizičke, socijalne, obrazovne i znanstvene infrastrukture; drugo, kreditnom politikom državnih banaka; treće, odgovarajućom zakonskom regulativom i institucionalnom infrastrukturom; i četvrto, uz pomoć ugovora koje su planski organi sklapali s javnim poduzećima, a kojima su se regulirale njihove porezne i, eventualno, investicione i proizvodne obveze. Sinergični učinak veće poslovne samostalnosti, tržišnoga natjecanja, povećane motivacije uprava državnih poduzeća i njihovih radnika uz uvođenje suvremenog korporacijskog upravljanja bilo je bitno povećanje učinkovitosti i dinamičnosti tih poduzeća. U privlačenju stranoga kapitala i tehnologije veliku su ulogu odigrale „slobodne ekonomske zone“, u kojima su strani investitori uživali znatne povlastice - slobodu poslovanja, transfer ostvarene dobiti, poreza i carina, radne odnose i sl.

Jedan od glavnih čimbenika osobito visoke stope gospodarskoga rasta (u prosjeku oko 10 % godišnje u tijeku tri desetljeća) bio je veliki investicijski napor kineskoga gospodarstva: udio investicija u BDP-u godine 1970. iznosio je 30%, da bi u devedesetima 20. st. bio povećan na 35%, a 2004. godine na 40%. No,

ono što je još važnije od opsega investicija bila je njihova proizvodnost, točnije razvojna učinkovitost, t.j. veoma povoljan odnos investicija i prirasta društvenog proizvoda (capital-output ratio) - koji je iznosio 4 : 1. Tome je bitno doprinijela primjena najsuvremenijih tehnologija, a za to velikim dijelom valja zahvaliti dolasku multinacionalnih korporacija (njihova se važnost za ubrzanje razvitka Kine sastojala više u transferu tehnologije i modernog menadžmenta nego u transferu kapitala). Spektakularan ritam gospodarskoga rasta (udvostručenje društvenoga proizvoda svakih sedam godina) rezultirao je dubokim strukturnim promjenama, prije svega u dramatičnome povećanju udjela industrije i u smanjenju udjela poljoprivrede u BDP-u. Mjereno u cijenama iz godine 2004. udio industrije u razdoblju 1978.-2004. povećan je od 20% na 47%, a udio poljoprivrede smanjen je od 42% na 13%. Buran tempo industrijalizacije pretvorio je Kinu u „tvornicu svijeta“, a prema procjeni OECD Kina će godine 2010. postati najveći svjetski izvoznik. Kineske devizne rezerve povećane su od 180 milijardi dolara u godini 2000. na 2000 milijardi u godini 2009., tako da je Kina postala zemlja s najvećim deviznim rezervama i najveći strani kreditor Sjedinjenih Američkih Država, nadmašivši Japan. Kupnjom američkih državnih obveznica Kina financira prekomjernu javnu i privatnu američku potrošnju, šireći tako tržište za svoj rastući izvoz.

Novi petogodišnji plan objavljen godine 2005. odražava namjeru kineske vlade da se smanje nepoželjne nuspojave eksplozivnoga gospodarskoga rasta, predviđajući da se ublaže dohodovne razlike među pojedinim slojevima stanovništva i pokrajina, da se brže povećava životni standard, da se nastavi decentralizacija upravljanja državom i gospodarstvom, jednako kao i da se poduzmu mjere za prestanak devastacije okoliša. Kako će se kineski društveno-ekonomski model dalje razvijati, kako će se u njega ugraditi socijalistička načela socijalne pravde, jednakosti, slobode i solidarnosti i kako će se dalje oblikovati „socijalistička tržišna ekonomija“, za koju se zalaže kinesko partijsko i državno vodstvo, ostaje da se vidi. Ako kineski politički i ekonomski stratezi ostanu dosljedni u provođenju proklamiranih ciljeva, onda se može očekivati da će se njihov društveno-ekonomski sustav i dalje oslanjati na autoregulacionu i dinamizirajuću sposobnost tržišnoga mehanizma i slobodnoga poduzetništva uz istovremenu zaštitu općedruštvenih interesa, vodeći računa da glavne poluge ekonomske i društvene moći ne dođu pod kontrolu vlasnika kapitala i da se postepeno upravljanje gospodarstvom i društvom prenese s političke i birokratske elite na razne institucionalne oblike što neposrednijega upravljanja i kontrole građana koji žive od svoga rada. Isto se tako može očekivati, kako smatra bečki publicist Kurt Seinitz (koji 40 godina prati razvitak kineskoga društva), da će na oblikovanje kineskoga modela „socijalističke tržišne ekonomije“ i društvenih odnosa utjecati tradicionalne kineske kulturne vrijednosti, koje se zasnivaju na Konfucijevom učenju, kojim se među ostalim preporučuju lojalnost prema državi i njezinim vladarima i pridržavanje moralnih zakona.¹³⁾

Pokušaj ostvarenja samoupravnoga, tržišno-planskoga modela socijalizma u Jugoslaviji

Nakon petogodišnje primjene sovjetskoga centralističkoga i etatističkoga sustava u prvim poslijeratnim godinama (1945.-1950.), u Jugoslaviji dolazi do velikoga zaokreta u modelu i strategiji društveno-ekonomskoga razvitka u smjeru Marxove vizije „asocijativnoga socijalizma“. Primjena etatističkoga modela upravljanja opravdavana je tezom da je to najbolji način da se zemlja brzo oporavi od velikih ratnih razaranja i da se što prije pokrenu industrijalizacija i gospodarski razvitak. A po materijalnim razaranjima i ljudskim gubicima Jugoslavija je pripadala zemljama najteže pogođenima u Drugome svjetskome ratu: uništeno je 36,5 % industrije, 52 % željezničkih pruga, porušeno je 822.000 stambenih zgrada, a ljudski su gubici procijenjeni na 1,7 milijun osoba. Zahvaljujući uspješnoj mobilizaciji i planskom usmjerivanju raspoloživih ljudskih i materijalnih resursa obnova je završena za svega tri godine. Istovremeno s obnovom pripreman je plan za ubrzani gospodarski razvitak - godine 1947. usvojen je Prvi petogodišnji plan za razdoblje 1947-1951. s težištem na ubrzanoj industrijalizaciji. Do raskida sa Sovjetskim Savezom plan je uspješno izvršavan: društveni je bruto proizvod godine 1949. povećan u odnosu na predratnu razinu za 1,7 puta, a industrijska proizvodnja za 3,5 puta.¹⁵

No, iako se centralistički i etatistički model upravljanja pokazao uspješnim u obnovi razrušene zemlje i u pokretanju industrijalizacije, ubrzo su na površinu izbile mnoge njegove ekonomske i političke slabosti. Te su se slabosti manifestirale nepostojanjem zanimanja i motivacije uprava poduzeća i radnika da se snize troškovi proizvodnje, da se poboljša kvaliteta i da se proširi asortiman proizvoda, da se uvedu tehnološke i organizacijske inovacije i da se poveća proizvodnost rada. Plansko određivanje proizvodnje, raspodjele dohotka, plaća i cijena isključivalo je regulacijsko i stimulativno djelovanje tržišta i motivaciju proizvođača za što ekonomičnijim poslovanjem. Obvezni otkup žitarica i poslije (godine 1949.) prisilno osnivanje seljačkih radnih zadruga izazvali su nezadovoljstvo i otpor seljaka i smanjenje poljoprivredne proizvodnje. Te su posljedice brzo uočene, pa je već na svršetku godine 1950. usporeno osnivanje novih seljačkih radnih zadruga, da bi se godine 1953. potpuno odustalo od kolektivizacije poljoprivrede. Postepenom napuštanjem etatističko-administrativnoga modela upravljanja gospodarstvom i društvom pridonio je raskid sa Staljinom i sa Sovjetskim Savezom poslije Rezolucije Informbiroa godine 1948., kojom je „Titova klika“ optužena da je „plaćenik anglo-američkih imperijalista“, da je izdala međunarodni komunistički pokret, pa se članstvo poziva da smijeni centralni komitet i izabere novo vodstvo. Ekonomska blokada koju je nametnuo Staljin izazvala je zastoj gospodarskoga rasta (prosječna godišnja stopa rasta DBP u razdoblju 1948.-1952. smanjeno je na 1,8%), i to zato što je vanjska trgovina Jugoslavije bila usmjerena na zemlje sovjetskoga bloka.

Loše iskustvo s etatičkim modelom socijalizma i prekid odnosa sa Sovjetskim Savezom potaknuli su vodstvo Jugoslavije na traženje drukčijega puta u izgradnji socijalističkoga društva. Edvard Kardelj, jedan od glavnih ideologa KPJ, nagovijestio je već oko sredine godine 1948. novu društveno-ekonomsku orijentaciju, to je učinio u govoru povodom donošenja zakona o narodnim odborima, iznoseći stajalište, da će razvitak socijalizma, ne samo u Jugoslaviji, već i u svjetskim razmjerima ovisiti o proširivanju „socijalističke demokracije“. U drugoj polovini godine 1949. partijsko je vodstvo definiralo novu idejno-političku koncepciju i novu strategiju razvitka socijalizma u Jugoslaviji. Staljinistička je doktrina osuđena kao državno-kapitalistička devijacija marksizma, birokratizam je označen glavnim klasnim neprijateljem, odlučeno je da radnici, a ne država moraju upravljati tvornicama i da tržištu valja omogućiti da obavlja svoju alokacijsku, regulacijsku i motivacijsku ulogu. Namjera je bila da se umjesto birokratskoga izgradi demokratski socijalizam i da se umjesto državno-partijskoga upravljanja uvede sustav radničkoga i društvenoga samoupravljanja. No realizacija tih zamisli nailazila je na mnoge poteškoće i otpore, što je E. Kardelj objašnjavao konstatacijom da ubrzana industrijalizacija nedovoljno razvijenih zemalja, u kojoj često državni aparat ima vodeću ulogu, vodi jačanju moći toga aparata.¹⁶) Odlučujući korak u uvođenju novoga modela društveno-ekonomskih odnosa zasnovanoga na radničkom i društvenom samoupravljanju bilo je donošenje u lipnju godine 1950. Zakona o upravljanju državnim privrednim poduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva (nazvan zakonom o predaji tvornica na upravljanje radnicima). Boris Kidrič, član savezne vlade odgovoran za gospodarstvo i jedan od vodećih stratega novoga društvenoga i gospodarskoga modela, ovako je definirao bitno obilježje tog modela: „Stvarna socijalistička izgradnja kategorično traži razvijanje socijalističke demokracije i smelo pretvaranje državnog socijalizma u slobodnu asocijaciju neposrednih proizvođača.“¹⁷) U tome članku B. Kidrič iznosi svoje uvjerenje da se u novome modelu mora otvoriti prostor za djelovanje tržišta, ali da se ključni makroekonomski parametri moraju utvrditi društvenim planom.

No, u provođenju te nove orijentacije pokazale su se od samoga početka dvije suprotne tendencije: jedna je bila nastojanje da se dosljedno realizira prihvaćena ideja o decentralizaciji, deetatizaciji i samoupravljanju, a druga je tendencija bila protiv „prevelike“ autonomije republika, lokalnih organa i poduzeća uz obrazloženje da bi to značilo gubitak društvene kontrole gospodarskih procesa, izazvalo makroekonomske disproporcije, da bi oslabilo socijalnu i političku koheziju i ugrozilo dalji razvitak socijalističkih odnosa. U praksi je često prevladavala druga tendencija, a najočitiiji je znak toga bilo uporno zadržavanje akumulacije i investicija u rukama središnjih državnih organa. Poduzeća su, doduše, samostalno donosila planove proizvodnje, ali je njihova uloga u investicionoj politici bila prilično ograničena: godine 1958. udio federacije u ukupnim investicijama bio

je gotovo 40%, a udio poduzeća iznosio je 30%. Iznenađujuće nizak bio je udio republika u ukupnim investicijama (svega 7%), što će poslije postati razlogom zahtjeva republika (osobito Hrvatske i Slovenije) za većim udjelom u ostvarenoj akumulaciji i većem utjecaju na razvojnu politiku. Uporno zadržavanje dominantnoga državno-administrativnoga utjecaja na gospodarske tokove, a posebno na investicijsku politiku potaklo je liberalniju struju političara i ekonomista da izrade program radikalne i cjelovite reforme gospodarskoga sustava. Taj je program izrađen godine 1962. pod nazivom «Bijela knjiga» (objavljena u *Ekonomskom pregledu* br. 3-5, 1963.). No, prijedlozi Bijele knjige naišli su na veliki otpor dijela ekonomista i političara privrženih etatističkome konceptu socijalističke privrede.

Usprkos navedenim problemima razdoblje između godina 1952.-1964. bilo je doba velikoga gospodarskoga poleta i širenja prostora slobode u kulturi i društvu općenito. U tom je trinaestogodišnjem razdoblju prosječna godišnja stopa rasta iznosila 8,3%, a to je pripadalo najvišim stopama rasta u svijetu. No, taj je gospodarski i društveni dinamizam počeo jenjati na svršetku šezdesetih godina toga stoljeća, kada su započeli međurepublički nesporazumi i sukobi i ponovno jačanje etatističko-administrativnih stega i ograničenja. Slavko Goldstein smatrao je da je glavni uzrok zastoja gospodarskoga rasta u to vrijeme bilo jačanje etatističko-političkoga intervencionizma (prevelika fiskalna i druga opterećenja, uplitanje političkih i državnih struktura u poslovnu i kadrovsku politiku poduzeća, hipertrofija zakonskih propisa i restriktivnih mjera), što je gušilo poslovnu samostalnost i inicijativu samoupravnih poduzeća i djelovanje tržišnoga mehanizma.18). Sa druge strane, Branko Horvat uzroke usporavanja ekonomske dinamike i klizanje jugoslavenskoga društva prema ekonomskoj i političkoj krizi, počevši od godine 1965. vidio je ponajprije u djelovanju nekontroliranoga i stihijskoga tržišta i u napuštanju djelotvornoga strateškoga, makroekonomskoga planiranja i dosljedne razvojne i ekonomske politike kao korektiva tržišnoga mehanizma.19). Usporavanje gospodarskoga rasta očitovalo se smanjenjem godišnjih stopa rasta DBP-a: ta je stopa od 8,1% u razdoblju 1953.-1965. smanjena na 5,8% u razdoblju 1966.-1975.20)

Iako su u partijskom i u državnom vrhu postojala neslaganja o daljem putu društvenoga razvitka, na VIII kongresu KPJ godine 1964. prevladalo je stajalište o potrebi radikalnijih promjena u smjeru smanjivanja državnoga utjecaja na gospodarska kretanja bržim prenošenjem akumulacije, investicija i poslovnih odluka na poduzeća, povećanjem motivacije i odgovornosti uprava poduzeća i radnika za poslovne rezultate i slobodnijim djelovanjem tržišta. U skladu s tim odlukama smanjene su investicije kojima je upravljala federalna vlada: godine 1965. ukinut je federalni investicijski fond i njegova su velika sredstva prenesena na „savezne“ banke, koje su poslovale kao samostalne gospodarske organizacije, raspoložuci sredstvima koje je godinama stvaralo čitavo jugoslavensko gospodarstvo. Stvarna ekonomska moć nije se, dakle, premjestila na samoupravna poduzeća ni na re-

publike, već na nove centre financijske i ekonomske moći na saveznoj razini - na „savezne“ banke i velika vanjsko-trgovinska poduzeća. Te su banke godine 1971. raspolagale sa 50,9% ukupnih sredstava za investicije, poduzećima je ostalo 26,8%, a republikama i lokalnim zajednicama 15,2%. Ovisnost poduzeća i cjelokupnoga gospodarstva o tim novim centrima moći vidi se iz podatka prema kojem je u godini 1971. 70,2% akumulacije poduzeća odlazilo bankama na ime otplate investicijskih zajmova. U Hrvatskoj i u Sloveniji povećano je nezadovoljstvo zbog koncentracije financijske i ekonomske moći na saveznoj razini, iako u novom obliku, usprkos proklamiranoj decentralizaciji. To je nezadovoljstvo bilo potencirano pogoršanjem ekonomske situacije u drugoj polovini šezdesetih godina toga stoljeća: smanjena je stopa ekonomskoga rasta uz istovremeno povećanje nezaposlenosti i pad životnoga standarda.

Ideje i namjere dijela partijskoga vrha o radikalnoj decentralizaciji državne strukture i o pretvaranju „udruženoga rada“ u odlučujući faktor ekonomskih procesa i nositelja društvene moći, nisu ostvarene usprkos neprestanim pokušajima i reformi u tome smjeru. Prema mišljenju Dušana Bilandžića partijsko-državne strukture ne samo da su zadržale, već su i povećale svoju moć, i to nauštrb samoupravljanja.21). Dok je poslije 1965. godine usprkos navedenim problemima dinamika gospodarskoga rasta samo usporena (prosječna godišnja stopa rasta DBP-a za razdoblje 1966.-1980. iznosila je još uvijek relativno visokih 5,7%), u posljednjem desetljeću postojanja SFR Jugoslavije dolazi do stagnacije sa prosječnom godišnjom stopom rasta DBP-a od 0,6%. Tih je godina uz stagnaciju gospodarskoga rasta došlo do galopirajuće inflacije (prosječna godišnja stopa inflacije u razdoblju 1981-1985. bila je 48,6%), do višestrukog povećanja inozemnoga duga (od 3,9 milijardi dolara u 1973. na 18,6 milijardi u godini 1986.), do povećanja godišnjih otplata toga duga (od 1,58 milijardi dolara u 1975. na 5,22 milijardi dolara u godini 1984.), do povećanja trgovinskoga i platnoga deficita, do povećanja nezaposlenosti (od 540.000 u 1976. na 1,040.000 u godini 1985.), do pada životnoga standarda (smanjenje realnih osobnih dohodaka za 22% u razdoblju 1980.-1985.). Pored ekonomske krize, međurepublički i međunacionalni odnosi stalno su pogoršavani. Usprkos naporu da se prevladaju ekonomski i politički problemi, u čemu se djelomično i uspjelo, zemlja je krenula silaznom putanjom, koja je na kraju završila raspadom zajedničke države i slomom socijalističkoga sustava.

U siječnju godine 1989. Ante Marković, predsjednik nove federalne vlade, u pokušaju da zemlju izvede iz ekonomske stagnacije i političke krize, najavio je značajne promjene u koncepciji samoupravnoga modela. Markovićeva vizija „novoga socijalizma“ zasnivala se na dosljednoj liberalizaciji gospodarstva, na slobodnijem djelovanju tržišta i na demokratizaciji političkog života. „Novi socijalizam“ također je podrazumijevao ukidanje društvenoga vlasništva i „dogovorne ekonomije“. Predloženi su ustavni amandmani kojima se omogućuje

poduzećima slobodno raspolaganje svojim kapitalom (osnovnim sredstvima) i ukidanje zemljišnog maksimuma. No međurepublički nesporazumi i napetosti uzeli su već toliko maha da nije bilo realno očekivati dogovor o tako radikalnoj promjeni postojećeg modela. Politička je kriza uskoro eskalirala do takvih razmjera (osobito poslije Memoranduma Srpske Akademije nauka, dolaska na čelo Srbije Slobodana Miloševića i proglašenja prekida ekonomskih odnosa Srbije sa Slovenijom nakon zabrane održavanja „mitinga istine“ u Ljubljani) da su ne samo propala nastojanja Markovićeve vlade da svojim programom „novo-ga socijalizma“ izvede zemlju iz krize, nego se više nije mogao spriječiti ni raspad Jugoslavije. Jeffrey Sachs, američki ekonomist svjetskoga ugleda, koji je bio Markovićev savjetnik u izradi programa ekonomskih reformi Jugoslavije, smatra da su tri razloga bila od presudnoga značaja za neuspjeh Markovićevih reformi, za propast Jugoslavije i jugoslavenskoga socijalizma: a) Miloševićeva opstrukcija Markovićevoga programa i njegova unitaristička politika; b) nacionalističke tendencije, koje su godinama bile potiskivane, a koje su izbile svom žestinom u posljednja dva desetljeća, i c) odbijanje SAD, Europske Unije, i MMF-a da pomognu realizaciju programa reformi odgodom plaćanja jugoslavenskoga duga.²²⁾

Usprkos krvavome kraju četrdesetgodišnjega razdoblja (1945.-1980.) povijesti južnoslavenskih naroda u zajedničkoj državi - Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji, to se vrijeme ne može ocijeniti kao doba civilizacijske stagnacije ili regresije. Naprotiv, postignuti rezultati u ekonomskom, socijalnom i kulturnom preobražaju i napretku ne mogu se osporiti. Jugoslavija se (i sve njezine republike, u većoj ili manjoj mjeri) u tih gotovo pola stoljeća iz zaostale agrarne zemlje pretvorila u industrijski srednje razvijenu zemlju i u državu sa znatnim ugledom i utjecajem na međunarodnoj sceni. O razmjerima ekonomske i socijalne transformacije rječito govore ovi podaci: udio industrijske proizvodnje u DBP-u povećan je od 18,3% u 1947. na 42,7% u godini 1985., udio poljoprivrede stanovništva smanjen je od 67% na 19%, prosječna godišnja stopa gospodarskog rasta u tome razdoblju iznosila je 5,4% (što se za razdoblje od gotovo 40 godina može smatrati visokom stopom), broj zaposlenih povećan je od 1,167.000 na 6,491.000, broj učenika srednjih škola povećan je od 113.077 na 981.816, a broj studenata u višim i visokim školama od 25.300 na 351.175, broj liječnika povećan je od 3.364 na 36.672, realni osobni dohoci povećani su po prosječnoj godišnjoj stopi od 4,3%.²³⁾

Postavlja se pitanje. zašto nije uspio pokušaj da se socijalistička Jugoslavija održi kao politički stabilna zajednica ravnopravnih naroda, da se potpuno oživotvori model tržišno-planskog, funkcionalnog i dinamičkog gospodarstva i zašto samoupravljanje udruženih proizvođača nije do kraja provedeno? Smatramo da za propast Jugoslavije kao višenacionalne državne zajednice i za neuspjeh samoupravnoga tržišno-planskog modela postoje tri glavna razloga. Prvo, sva nastojanja da se ostvari ravnopravnost svih naroda i stabilnost multinacionalne za-

jednice federativnim državnim uređenjem, usprkos početnim uspjesima, pokazala su se nedovoljnima za očuvanje političke kohezije zbog prevelike centralizacije odlučivanja o svim bitnim problemima na saveznoj razini i zbog nedovoljne autonomije republika u usmjerivanju svoga razvitka. To je potaklo oživljavanje povijesno uvjetovanih nacionalnih aspiracija i animoziteta, što se moglo riješiti jedino konfederativnim preuređenjem države, čemu se usprotivila hegemonistička politika predsjednika KP Srbije Slobodana Miloševića. Drugo, tržišno-planski model nije bio dovoljno učinkovit da održi dinamičan i uravnotežen gospodarski razvitak, jer se nije uspjelo pronaći djelotvornu sintezu triju mehanizama reguliranja ekonomskih procesa: samoupravljanja, tržišta i planiranja. Tržišni mehanizam nije bio razvijen do razine koja bi mu omogućila da u dovoljnoj mjeri iskaže svoj autoregulacijski i motivacijski potencijal, a ni planiranje se nije izgradilo u sustav koji bi mogao uspješno dopuniti i korigirati djelovanje tržišnoga mehanizma radi zaštite i promoviranja prioritetnih društvenih ciljeva i interesa. I na kraju se kao treći razlog neuspjeha jugoslavenskoga političkoga i ekonomskoga modela može navesti otpor dijela, kako partijsko-birokratskih, tako i tehnokratsko-menadžerskih struktura i „otuđenih centara moći“ dosljednom ostvarenju samoupravljanja kao oblika neposredne demokracije i vladavine radnih ljudi. Samoupravljanje se nije uspjelo uspostaviti kao osnovni društveni odnos, niti su glavne poluge ekonomske i političke moći prešle u ruke „udruženoga rada“. Pokazalo se da jednopartijski sustav i nepostojanje političkoga pluralizma onemogućuju potpuni razvitak samoupravljanja. Dosljedno i potpuno samoupravljanje podrazumijeva demokraciju i pluralizam, a partija se nije mogla odreći uloge jedinoga (ili glavnoga) arhitekta društvenih odnosa i konačnog arbitra u svim važnim ekonomskim i političkim pitanjima. Kada je na 14. kongresu SKJ u siječnju godine 1990. (pod dominantnim utjecajem Slobodana Miloševića) odbijen amandman SK Slovenije da se u novi Statut SKJ unese formulacija „da narodi udruženi u Jugoslaviju ispunjavaju svoju suverenost unutar republika i imaju pravo da odluče koja od svojih suverenih prava žele ostvariti preko demokratski izabраниh institucija u Jugoslaviji“, slovenska je partijska delegacija napustila kongres, a njoj se pridružila i hrvatska delegacija. Njihov je odlazak najavio raspad zajedničke države Jugoslavije i kraj jugoslavenskoga samoupravnoga, tržišno-planskoga socijalizma.

Različite percepcije i interpretacije socijalističke ideje

Prvi pioniri socijalističke vizije društvenoga uređenja pojavili su se na kraju 18. i na početku 19. stoljeća. Iako su među njima postojale razlike u poimanju socijalizma, svi su oni bili jedinstveni u kritici kapitalističkoga poretka i u zahtjevu za njegovom zamjenom novim, humanijim i pravednijim društvenim mode-

lom. Oni su se slagali u bitnim načelima toga modela, a to su jednakost, pravda, zajedništvo i solidarnost, ali su zastupali različite stavove o konkretnim oblicima i načinu njegove realizacije. Prvi pokretač pobune protiv kapitalizma, neposredno nakon Francuske revolucije dok je kapitalizam u Francuskoj bio još u zametku, François Noel Babeuf, isticao je jednakost svih građana (ne samo političku, nego i socijalnu i ekonomsku), a osobito jednakost u raspodjeli kao glavno načelo svog pokreta. Prvi protagonist socijalističke ideje koji je pokušao teorijski obrazložiti potrebu promjene kapitalističkoga sustava, Henri Claude Saint-Simon, smatrao je da se ljudsko društvo mora humanizirati ostvarenjem jednakosti i bratstva svih ljudi i davanjem prioriteta moralnim vrijednostima. Prvi britanski socijalistički reformator, Robert Owen, zamišljao je viši oblik društvenoga uređenja kao društvo zasnovano na moralnim načelima i na „moralnoj ekonomiji“. Po viđenju Charles Fourier-a, također značajnog prethodnika modernih socijalističkih doktrina, novo socijalističko društvo obilježavat će pravda i harmonija, a konkurenciju će zamijeniti kooperacija. A prema viziji Louis Blanc-a, još jednoga francuskoga ranog teoretičara socijalizma, novo društvo mora osigurati svakome svome članu pravo na rad, na pravednu raspodjelu dohotka i na besplatno obrazovanje za sve.

O privatnome vlasništvu sredstava za proizvodnju svi se ti prvi socijalistički vizionari slažu da je ono glavni uzrok društvenih nejednakosti i sredstvo eksploatacije onih članova društva koji ne posjeduju kapital, ali imaju različite poglede na način obuzdavanja neprihvatljivoga djelovanja privatnoga vlasništva. F. Babeuf je najradikalniji u tom pogledu: on predlaže potpuno ukidanje privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju. Saint-Simon je umjereniji - on se zalaže za ograničavanje prava vlasništva ukidanjem nasljedstva i kamata i za poticanje kolektivnog vlasništva udruživanjem proizvođača u radne zajednice. Ideju udruživanja proizvođača u razne oblike proizvodnih organizacija s kolektivnim vlasništvom zastupaju također R. Owen (“socijalne tvornice“), Ch. Fourier (falansterije), J. Proudhon (radničko dioničarstvo) i L. Blanc (kolektivno vlasništvo radnika). Zajedničko je stajalište svih pionira socijalističke misli da je rad jedini izvor novostvorene vrijednosti i društvenoga bogatstva i da zato radnici imaju pravo na čitav proizvod svoga rada. U skladu s time raspodjela dohotka mora biti razmjerna s uloženim radom, točnije s rezultatom toga rada. Postoji većinska suglasnost o tome da se preobražaj u taj novi, viši društveni sustav mora postići uvjeravanjem, sazrijevanjem društvene svijesti o potrebi promjena i postepenim socijalnim i ekonomskim reformama, a to zato što je težnja za jednakošću, slobodom i pravdom po njihovome uvjerenju svojstvena većini ljudi. Ako bi društveni preobražaj bio ostvaren nasilno, postojala bi opasnost da se nasilje i represija ustale kao trajni način upravljanja društvom. Iznimku u tom pogledu predstavlja uvjerenje F. Babeufa da se vlasnici kapitala mogu s vladajuće pozicije svrgnuti jedino silom, tj. revolucijom, jer se zahvaljujući svojoj ekonomskoj i političkoj moći oni neće dobrovoljno odreći svoje hegemonije i privilegija. Utopijski su socijalisti

(kako ih je nazvao F. Engels) individualizmu, egoizmu, konkurenciji i društvenoj hijerarhiji suprotstavili ideju zajedništva, jednakosti i kooperacije. Iako oni nisu znanstveno izučavali sistemske ekonomske uzroke klasnih nejednakosti, njihova kritika socijalne degradacije radnih ljudi u kapitalističkome društvu i njihove ideje o kolektivnoj organizaciji proizvodnje, „oslobođenju rada“, njihovo zalaganje za stvaranje novih oblika kooperacijskih proizvodnih i društvenih odnosa, za razvitak participativne demokracije komunalnom samoupravom i općenito za stvaranje pravednijega svijeta, ostavili su trajan trag u radničkom pokretu i u razvijanju socijalističke doktrine.²⁴)

Marksistička doktrina, koja je sustavno i sveobuhvatno obrazložila prednosti i mane kapitalističkoga sustava, a isto tako i povijesnu potrebu i uvjete njegove zamjene i glavna obilježja novoga, civilizacijski višega ekonomsko-društvenog modela bila je, kao i sve velike teorije i ideologije, predmet različitih, nerijetko i pogrešnih tumačenja, ali i inovativnih dopuna i modifikacija. Najistaknutijim interpretatorima i inovatorima marksizma, koji su pisali i djelovali na svršetku 19. i na početku 20. stoljeća, pripada Rosa Luxemburg (1870.-1919.), koja u svom prvom značajnom teorijskom spisu „Socijalna revolucija ili reforma?“ razmatra ključnu dilemu socijalističkoga pokreta: je li potrebno socijalizam ostvariti revolucijom ili postepenim reformama u okviru postojećega kapitalističkoga poretka. Ona tvrdi da je to lažna dilema, jer te dvije metode nisu međusobno suprotstavljene, već su usko povezane. Po njenom mišljenju „borba za socijalnu reformu predstavlja sredstvo, a socijalni prevrat svrhu.“. Rosa Luxemburg vjerovala je u revolucionarnu svijest radničke klase, smatrajući da je spontani pokret radnih masa osnova revolucionarnoga djelovanja. Zato se ona usprotivila Lenjinovoj ideji o centralističkoj i discipliniranoj, „avangardnoj“ partiji profesionalnih revolucionara kao glavnom čimbeniku socijalističke revolucije. Ona je također osudila i totalitaran i autokratski sustav uveden nakon Oktobarske revolucije u Rusiji, jer je smatrala da je istinski socijalizam nezamisliv bez demokracije i slobode javnoga mnijenja, bez slobodnih izbora, slobodnih medija, slobode udruživanja i političkoga djelovanja.

Najzaslužniji za širenje marksističke ideologije u Rusiji bio je Georgij Plehanov (1866.-1918.), koji je prihvatio Marxovu doktrinu, ali je kao kreativan mislilac neke teze te doktrine dopunio i razradio. Iako je kao i Marx zastupao tezu da je tehnološki napredak glavna pokretačka snaga društvenoga razvitka, bio je svjestan kompleksnosti dinamike povijesnih procesa. Zbog toga je smatrao da usprkos primatu materijalnih osnova određene civilizacije, kulturna tradicija, vladajuća ideologija i pojedinačna i kolektivna svijest ljudi imaju veliki utjecaj na tok društvenih promjena. Čovjek nije samo pasivni posmatrač ili objekt povijesnih procesa, koje u krajnjoj liniji određuje (ili omogućuje) tehnološki progres, nego je aktivni subjekt tih procesa. Što se tiče Rusije, on je smatrao da je najprije potrebno ukloniti caristički apsolutizam i feudalizam, da bi se uspostavila liberal-

na demokracija i na taj način ubrzala industrijalizacija, stvorila brojna radnička klasa i da bi se razvile proizvodne snage društva, jer bez zreloga kapitalizma nema uvjeta za socijalistički preobražaj. On je s takvim stavovima ubrzo došao u sukob s Lenjinom i s boljševičkom verzijom marksizma. Plehanov je predbacivao boljševicima, kao i Rosa Luxemburg, težnju za apsolutnom vlašću partijskoga vodstva, što je vodilo zamjeni diktature proletarijata diktaturom nad proletarijatom. Kada se godine 1903., nakon rascjepa ruske socijaldemokratske partije na boljševike i menjševike priklonio ovim posljednjima, on se definitivno razišao s Lenjinom.

Edward Bernstein (1850.-1932.) bio je jedan od socijalističkih teoretičara i aktivista koji se u nekim pitanjima udaljio od izvorne Marxove doktrine. On nije bio sklon tezi o socijalizmu kao prijeko potrebnoj konsekvenciji visokoga tehnološkoga napretka - za njega je ostvarenje socijalističkoga društva bilo prije svega humanistički i moralni postulat. Na ideologiju i političke programe socijaldemokratskih partija, pored E. Bernsteina, snažno su utjecale ideje marksističkoga teoretičara Karla Kautskog (1854.-1938.), koji se protivio zahtjevu revolucionarnih marksista za nasilnim prevratom, t.j. za revolucionarno rušenje kapitalističkoga poretka. Zbog kritike Oktobarske revolucije Lenjin ga je proglasio „renegatom“ i izdajnikom. Kautsky je prihvatio Marxovo stajalište da je socijalizam neizbježna posljedica visokoga tehnološkoga i ekonomskoga razvitka kapitalizma i zaoštrene klasne polarizacije koju izaziva kapitalistički način proizvodnje. Značajno je njegovo stajalište da su demokracija, sloboda govora i tiska, političkoga udruživanja i kulturnoga stvaralaštva obilježja socijalističkog društva sadržane u njemu samom. Bio je uvjeren da su demokratske slobode trajna tekovina ljudske civilizacije i da je socijalizam bez demokracije suprotan vlastitim osnovnim načelima. Stoga socijalizam ne može biti nametnut nasiljem revolucionarne manjine, već se može ostvariti samo političkim djelovanjem većine.

K. Marx je dao teorijsku i ideološku osnovu za socijalističku društvenu preobrazbu, a prvi koji je pokušao revolucionarnim putem ostvariti novi socijalistički poredak bio je Vladimir Iljič Lenjin (1870.-1924.). On je uspješno pripremio i u listopadu godine 1917. izveo Oktobarsku revoluciju u Rusiji, ali se realizacija istinskog socijalističkog društva u jednoj agrarnoj, polufeudalnoj, ekonomski i civilizacijski zaostaloj zemlji, kakva je u to vrijeme bila Rusija, pokazala kao iznimno složen i težak, gotovo neostvariv poduhvat. Lenjin nije vjerovao u spontanost radničkoga pokreta - takvo je mišljenje nazivao sindikalizmom i tredjunionizmom. Bio je uvjeren da se socijalistički preobražaj može ostvariti jedino revolucionarnom borbom radničke klase predvođene partijom - avangardom, centraliziranom, hijerarhijskom i discipliniranom partijom, koja će probuditi revolucionarnu svijest radnika i pokrenuti ih u borbu za novi društveni poredak. Za njega su postojala samo dva puta: revolucionarni i reformistički, koji po njegovom uvjerenju vodi, ne samo očuvanju već i konsolidaciji kapitalističkoga poretka. On je vjerovao da

se u Rusiji, zbog njenih specifičnih okolnosti, u socijalizam može ući prečicom, preskačući fazu liberalne demokracije i kapitalističkoga razvitka. U Lenjinovoj viziji socijalističkoga preobražaja diktatura proletarijata imala je bitnu ulogu. No on je smatrao da je diktatura proletarijata, zapravo, demokracija za većinski, radni dio stanovništva, dok je „buržoaska“ demokracija to bila samo za manjinu, a diktatura za većinu. Lenjinovo predviđanje razvitka svjetskoga kapitalizma (u knjizi „Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma“) pokazalo se točnim - suvremeni je proces globalizacije potvrdio Lenjinove teze. On smatra da kapitalistički sustav svakako vodi sve većoj koncentraciji kapitala, spajanju industrijskoga i bankarskoga kapitala, povećanoj međunarodnoj cirkulaciji kapitala, zaoštavanju konkurentske borbe za svjetska tržišta, za izvore energije i sirovine, vladavini velikih monopolističkih koncerna svjetskom ekonomijom i stvaranju svemoćne globalne financijske oligarhije. Te će tendencije produbiti proturječnosti kapitalističkoga sustava do kritične razine, zbog čega je Lenjin bio uvjeren da će taj najviši stadij kapitalizma biti i posljednji.

Zagovornici lenjinizma smatraju da Lenjin u uvjetima građanskoga rata, opustošenosti zemlje, gladi i općenito teškoga i kaotičnoga ekonomskoga i društvenoga stanja u kojem se našla Rusija nakon dugotrajnog, brutalnog i razarajućeg građanskoga rata nije imala izbora: jedino su odlučno, čvrsto i centralizirano političko i državno upravljanje mogli zemlju izvući iz kaosa i pokrenuti razvitak.²⁵). No, istaknuti neomarksist i teoretičar Nove ljevice, bivši profesor ekonomije na sveučilištu Harvard, Paul Sweezy, podsjeća da je kod Lenjina od početka postojala sumnja u sposobnost radničke klase da sama, bez avangardne uloge partije izvede revoluciju i upravlja socijalističkom izgradnjom, što je nakon Oktobarske revolucije dovelo do modela vlasti u kojem partija vlada u ime radničke klase i u kojem se diktatura proletarijata pretvorila u diktaturu partije.²⁶). No, usvajanje Nove ekonomske politike (NEP), kojom je pokrenuta liberalizacija ekonomskoga sustava i kulturnoga stvaralaštva, a donekle i političkog života, ukazuje da je Lenjin bio dovoljno racionalan i pragmatičan da prizna pogreške i da ih pokušava ispraviti. Njegova smrt godine 1924. spriječila ga je da svoje nove ideje ostvari, a svojom preporukom da Staljin bude izabran za njegovoga nasljednika učinio je fatalnu pogrešku (koju je pokušao ispraviti svojim čuvenim testamentom, ali bilo je prekasno).

Veliki doprinos osuvremenjivanju i kritičkom i inovativnom promišljanju marksizma i socijalizma dali su pripadnici tzv. Frankfurtske škole - Max Horkheimer, Theodor Adorno, Herbert Marcuse i Erich Fromm. Oni su prihvatili Marxove ideje, ali ih nisu interpretirali na dogmatski način, kao zbroj neupitnih i obveznih teza i stavova, već kao polaznu točku u analizi i kritici postojećega društvenoga poretka. Analiza kapitalističkoga društva dovela je pripadnike te škole do zaključka, da je najkobnija posljedica toga društva to što ono sprečava razvijanje ljudske osobnosti, dovodi do njezine bespomoćnosti i preobrazbe, te prijeti

povratkom ljudskoga društva u barbarstvo. Glavni teorijski pečat Frankfurtskoj školi dali su filozof i psiholog Max Horkheimer (1885.-1973.) i filozof, sociolog i muzikolog Theodor Adorno (1903.-1969.), oni smatraju da su glavni uzroci dekadencije zapadne civilizacije njezina utilitaristička filozofija i težnja da se sve kvantificira i svede na načelo korisnosti, čime su izgubljeni kvaliteta, smisao i etika.²⁷) U industrijalizmu i kapitalizmu, koji su nastali na idejnim osnovama prosvjetiteljstva, materijalni je napredak plaćen ne samo čovjekovim otuđenjem, nego i pretvaranjem u predmet, reifikacijom njegovoga duha. Logična posljedica svemoći kapitala proširenje na sve sfere društvenog života, pa i na kulturu načela i vrijednosti koji vrijede u korporacijama. Jedan od načina jačanja i perpetuiranja moći kapitala nad čitavim društvom jest manipuliranje čovjekovim željama i potrebama. Kapital ostavlja čovjekovo tijelo prividno slobodnim, ali zarobljuje njegovu dušu. Kapital šalje čovjeku ovu poruku: ti možeš slobodno misliti i govoriti, ali će te tvoja ekonomska nemoć prisiliti na konformizam i na poslušnost. Pojedinaac biva prisiljen prihvatiti sustav vrijednosti kapitalističkih poduzeća, a taj se svodi na utilitarizam, na kalkuliranje koristi i probitka i na odricanje od nade u osobno samoostvarenje.²⁸) Ipak, ideja o „velikoj utopiji“ i o „transcendiranju“ postojećega svijeta, po mišljenju Horkheimera i Adorna, i dalje je aktualna, poželjna i ostvariva, iako njezine konkretne oblike iz sadašnje perspektive nije moguće sagledati.

Dok su se drugi pripadnici Frankfurtske škole uglavnom ograničili na teoretska istraživanja, Herbert Marcuse (1898.-1979.) je svojim teoretskim stavovima nastojao pokrenuti politički aktivizam u smjeru mijenjanja postojećega stanja. On je bio svjestan da je najveći nedostatak kritičke teorije Frankfurtske škole bio to što nije uspjela mobilizirati oslobodilačku energiju depriviranih i potlačenih društvenih slojeva. A to je mnogo teže postići u uvjetima suvremenoga kapitalističkog društva, nego što je to bilo u 19. i u prvoj polovini 20. stoljeća, kada je radnička klasa bila homogena, svjesna svoje klasne podređenosti i eksploatacije, dobro organizirana i buntovnički raspoložena. U modernome kapitalizmu radnička je klasa rascjepkana, razjedinjena, organizaciono uglavnom razbijena i znatnim dijelom integrirana u vladajući društveni sustav.²⁹) No pojavile su se nove snage otpora i pobune u obliku sve većega broja odbačenih, marginaliziranih i eksploatiranih društvenih slojeva, koji predstavljaju novu potencijalno snažnu silu društvenog preobražaja. Marcuse je smatrao da se kao na značajnu snagu otpora postojećem društvenome sustavu može računati i na studentsku populaciju. Zanimljivo je njegovo stajalište da se navedene revolucionarne snage mogu služiti i nasiljem, jer je postojeći sistem institucionalizirano nasilje ekonomski jakih nad ekonomski slabim i nemoćnima.

Kao i drugi autori Frankfurtske škole i Erich Fromm (1910.-1980.), psiholog i sociolog, bio je svestrano obrazovan i kreativan mislilac. On je smatrao da u središtu svih teorija i pokreta za reformiranje društva moraju biti čovjek, njegova

sudbina, sloboda i sreća. U skladu s tim uvjerenjem on je svoju pozornost usmjerio na izučavanje ljudske prirode, što ga je navelo na zaključak da čovjek osjeća potrebu za samopotvrđivanjem, samoostvarenjem i za stvaralaštvom. A to zahtijeva slobodu mišljenja i djelovanja i potiče otpor ograničenjima i gušenju slobode. No, čovjek istovremeno teži i za sigurnošću, a to ograničuje prostor slobode. Iako čovjek želi slobodu, on je ponekad izbjegava, jer sloboda zahtijeva odgovornost. Zato se događa da ljudi, bježeći od slobode, traže zaštitu u autoritetima, u totalitarnim sustavima. Polazeći od analize ljudske prirode, Fromm istražuje dinamiku društvene evolucije i ulogu čovjeka u tome procesu. Svoju humanističku orijentaciju Fromm je crpio iz Marxovog učenja; on je u Marxu vidio nasljednika velikih ideja europskoga humanizma. U vezi s time on piše: „Usprkos činjenici da su mnogi autori koji tvrde da govore u ime Marxa ignorirali ovaj duh humanizma, ja vjerujem da će renesansa zapadnog humanizma obnoviti Marxovo posebno mjesto u povijesti ljudske misli“^{.30}). E. Fromm je bio svjestan da ostvarenje „zdravoga društva“, točnije „humanoga socijalizma“ ne ovisi samo o visokoj razini proizvodnih snaga, nego ovisi prije svega o tome hoće li i kada većina ljudi osjetiti intenzivnu potrebu za samooslobođenjem, shvatiti potrebu radikalnih društvenih promjena i aktivno se uključiti u pokret za ostvarenje tih promjena.³¹)

Kratak pregled ideja glavnih autora i protagonista vizije o novom socijalističkom društvenom uređenju pokazuje da, usprkos razlikama u institucionalnim rješenjima i u načinu ostvarenja toga društva, postoji suglasnost o njegovim bitnim obilježjima. Već su prvi vizionari socijalističkoga društva zamišljali to društvo kao zajednicu obilježenu jednakošću, pravdom, solidarnošću i harmonijom, zajednicu zasnovanu na moralnim načelima i na „moralnoj ekonomiji“, u kojoj će kooperacija zamijeniti bespoštednu borbu za opstanak, a ljudi će se udruživati u razne oblike proizvodnih organizacija. Prema Marxovoj viziji socijalističko će društvo biti „asocijativna zajednica“ slobodnih i ravnopravnih ljudi, u kojoj će visoko razvijene proizvodne snage omogućiti zadovoljavanje ne samo „nižih“, egzistencijalnih, već i „viših“, kulturnih i stvaralačkih potreba svih građana. Za razliku od kapitalističkoga društva, u kojem je čovjek samo formalno slobodan, a u stvarnosti je on pretvoren u robu, a proizvodi njegovoga rada (roba, novac, kapital) postali su samostalne sile koje gospodare društvom i uzrokuju degradaciju i bespomoćnost čovjekove osobnosti, u socijalizmu će čovjek moći razviti sve svoje potencijale i postići samoostvarenje. Ukidanje degradacije čovjekove osobnosti i dostojanstva, njegove dehumanizacije, koja je dosegla svoj vrhunac u kapitalizmu, Marx vidi kao najveće dostignuće socijalističkoga društva. Lenjinove izvorne ideje o socijalizmu bile su u skladu s Marxovom humanističkom orijentacijom, ali su ga njegov radikalizam i specifični uvjeti Rusije u kojoj je pokrenuo i proveo prvu socijalističku revoluciju naveli na zanemarivanje (koje je on vjerovao da je privremeno) biti socijalističke ideje, t.j. oslobođenja ljudi od svakoga oblika podređenosti, represije i eksploatacije. Veliki doprinos jasnijem poimanju biti

socijalističke ideje dali su autori Frankfurtske škole. Oni stavljaju, kao i Marx, težište socijalizma na emancipaciju čovjeka, na njegovu slobodu u harmoničnoj zajednici sa drugim ljudima. Zbog dualizma ljudskoga bića (koje je biološki entitet s urođenim egoističnim nagonima samoodržanja, ali posjeduje i etičku, humanu, duhovnu komponentu), frankfurtovci smatraju da istovremeno sa mijenjanjem društvenih odnosa valja nastojati da se svijest što većega broja ljudi podigne na višu razinu u smislu tolerancije, suosjećanja i pravednosti, jer će se tek tada moći ostvariti stvarno socijalističko društvo.

Prikaz kako socijalizam percipiraju njegovi glavni ideolozi i protagonisti upućuje na zaključak da se bit te društvene ideologije može definirati kao težnja za ostvarenjem slobode, jednakosti, pravde i solidarnosti, za ukidanjem svih oblika ekonomske, socijalne, rasne, etničke i spolne diskriminacije, podčinjenosti i izrabljivanja, za stvaranje uvjeta koji će svakom čovjeku omogućiti da razvije svoje ljudske, kreativne sposobnosti. Zato se može reći da humanizam i etika predstavljaju ključna obilježja stvarnoga socijalističkoga društva. Ta humanistička i moralna vizija socijalizma, kako ju je zamišljala većina ideologa i protagonista te društvene paradigme, nije dosad ostvorena ni u jednoj zemlji u kojoj je provedena socijalistička revolucija.

Socijalistička ideja u postindustrijskom, neoliberalnom, informatiziranom i globaliziranom kapitalističkom društvu

U posljednjih nekoliko desetljeća dogodile su se dalekosežne promjene, ne samo u strukturi i funkcioniranju kapitalističkoga sustava, nego i na međunarodnoj, globalnoj ekonomskoj i političkoj (i ekološkoj) sceni. Te promjene, koje i dalje traju, nameću prilagođivanje ideoloških doktrina, političkih programa i pokreta novim okolnostima. Radi se o slijedećim procesima: a) prerastanje industrijske ekonomije u postindustrijsku, „uslužnu“ ekonomiju u kojoj naglo opadaju udio i značaj industrije, a povećava se udio raznih uslužnih djelatnosti; b) informatička revolucija, koja je bitno izmijenila ne samo funkcioniranje ekonomske sfere, nego i sva ostala područja društvenoga života; c) prevlast neoliberalne ekonomske doktrine, koja zahtijeva bitno smanjenje funkcije države u ekonomskim procesima i gotovo neograničenu slobodu tržišnoga mehanizma i takmičenja; d) urušavanje Sovjetskoga Saveza i bloka zemalja udruženih u Varšavski pakt, što je po shvaćanju mnogih značilo poraz socijalističke (komunističke) ideologije; e) pretvaranje Sjedinjenih Američkih Država u jedinu svjetsku velesilu s hegemonističkim pretenzijama; f) globalizacija, t.j intenziviranje globalne cirkulacije roba, kapitala, ljudi i ideja i sve tješnje povezivanje i umreživanje nacionalnih ekonomija u regionalne saveze i u sustav globalne ekonomije; g) posljednja

promjena na međunarodnoj sceni koja najavljuje kraj globalne dominacije SAD neočekivano je brz ekonomski razvitak i modernizacija Kine i njezino prerastanje u moćnu svjetsku velesilu. Postindustrijsko se društvo najprije pojavilo u SAD, gdje je broj „bijelih ovratnika“ godine 1956. prvi put premašio broj „plavih ovratnika“, a udio zaposlenih u industriji smanjen je do godine 1970. na 24%, pritom je taj broj u uslužnim djelatnostima povećan na 74%. 32). Jedan od najočitijih pokazatelja rađanja novoga tipa kapitalističke ekonomije u SAD bio je naglo povećanje opće razine obrazovanja zaposlenika: udio zaposlenih s najmanje četiri godine srednje škole povećan je godine 1980. na 70%. A. Silvestri i J. Lukasewics ustanovili su godine 1991. da većina zanimanja u SAD zahtijeva obrazovanje više od srednje škole. 33)

Pretvaranjem razvijenih industrijskih zemalja u uslužne ekonomije i automatizacijom i informatizacijom proizvodnih procesa stvorena je nova socijalna struktura stanovništva, u kojoj većinu predstavljaju razne kategorije tzv. „bijelih ovratnika“. Taj većinski dio stanovništva veoma je heterogen u obrazovanju, u visini dohotka i u ideološkoj i političkoj orijentaciji. Promjene u strukturi zaposlenih i u prirodi njihovih poslova i u njihovom socijalnom položaju pokrenule su rasprave o nestanku klasične radničke klase. Jedan od prvih marksista koji je još godine 1963. počeo govoriti o „novoj radničkoj klasi“ bio je Serge Mallet, postavivši tezu da su stručnjaci i tehničari nova visoko obrazovana radnička klasa s potencijalom revolucionarnog djelovanja. 34) No, jedan drugi sljedbenik Marxa, Andre Gorz, smatra da je raslojavanje radničke klase, do kojega je došlo zbog novih tehnologija koje istiskuju manuelni rad, stvorena nova neklasa „bijelih ovratnika“, koji nemaju osjećaj pripadnosti radničkoj klasi i da ta činjenica zahtijeva preispitivanje marksističke teorije o socijalističkoj preobrazbi predvođenoj radničkom avangardom. 35)

Sve šire uvođenje strojeva zasnovanih na mikroelektronici i na umreženim računalima u devedesetim je godinama 20. st. radikalno izmijenilo prirodu radnih procesa i ulogu čovjeka u tim procesima: manuelni, repetitivni, rutinski rad sve više ustupa mjesto intelektualnom i kreativnom radu. Čovjekova inteligencija, znanje i kreativnost postali su sada važniji od njegovih fizičkih sposobnosti. Informatička tehnologija služi se strojevima koji se mogu programirati, a upravljanje tim strojevima zahtijeva znanje, analitičku sposobnost, inicijativu i samostalno odlučivanje. A da bi čovjekov mentalni potencijal, toliko bitan u informatiziranoj ekonomiji, došao do punoga izražaja, potrebno je da radnik bude ne samo obrazovan, nego da u svome djelovanju ima veću slobodu, samostalnost i motiviranost, što zahtijeva drukčiji odnos zaposlenika i vlasnika ili menadžera, drukčiju poslovnu filozofiju i u krajnjoj liniji drukčiji gospodarski i društveni model. Autoritarno upravljanje korporacijama i eksploatatorska priroda kapitalizma suprotstavljaju se tome zahtjevu informacijske tehnologije. Zbog opsesije kratkoročnim povećanjem profita mnoge korporacije nisu shvatile novi potencijal

te tehnologije, t.j. ključnu ulogu tzv. „ljudskoga kapitala“ u procesu proizvodnje. Harley Shaiken je već godine 1985. na osnovi istraživanja u jednoj tvornici automobila General Motorsa u Nashvillu, SAD, uočio da je potencijal informatičke tehnologije moguće potpuno iskoristiti uz ove uvjete: stalno obučavanje radnika, povećana autonomija, odgovornost i inicijativa radnika, organizacija proizvodnje u radnim ekipama, sigurnost radnoga mjesta, sudjelovanje radnika ili sindikata u odlučivanju o promjenama organizacije i tehnologije proizvodnje. 36). No, priroda kapitalističkoga načina proizvodnje, osobito nakon uvođenja njegove „tvrđe“, socijalno neosjetljive, neoliberalne varijante, ograničuje ili sprečava navedene promjene u ulozi rada u kompjutoriziranom proizvodnom procesu.

U društvenim odnosima informatička je ekonomija obilježena fragmentacijom radne snage, a to je u sprezi s neoliberalnom ekonomskom politikom pridonijelo jačanju prevlasti kapitala nad radom, smanjenom utjecaju sindikata i postepenom ukidanju „socijalne države“. Kratkoročni interesi kapitala, t.j. maksimizacija stope profita snižavanjem troškova rada pokazali su se važnijima od nastojanja da radnik bude što motiviraniji, zadovoljniji, sigurniji, odgovorniji, obrazovaniji i kreativniji i da se na taj način u punoj mjeri iskoristi veliki potencijal informatičke tehnologije. Ipak pojedini (doduše veoma rijetki) vlasnici i menadžeri shvatili su tu novu ulogu zaposlenika: Kazuo Inamoni, predsjednik japanske tvrke Kyocera, vodećega svjetskoga proizvođača specijalne keramike, kaže: „Ako zaposlenici nisu dovoljno motivirani za izazove rasta, onda rasta jednostavno neće biti, kao ni povećanja produktivnosti, ni tehnološkog razvoja“. 37).

Težnja za brzim, „instant“ profitom izazvala je još dvije važne posljedice: prvo, smanjen je udio ulaganja u realni sektor ekonomije uz istovremeno povećanje plasmana u financijske transakcije, koje su omogućivale stjecanje brzih i ogromnih profita. Peter Gowan procjenjuje da je u posljednjim godinama više od polovine korporacijskih profita ostvareno u financijskome sektoru. 38). Dalja posljedica neodoljivoga nagona za maksimizacijom profita po svaku cijenu, što je promovirao neoliberalni kapitalizam, bilo je masovno premještanje proizvodnih pogona iz razvijenih zemalja u zemlje Trećega svijeta, gdje je cijena rada i do deset puta niža, u kojima su porezi znatno niži, zaštita rada slaba ili nepostojeća, a ekološki propisi također labavi ili ne postoje. Cilj smjene „mekše“ radikalnijom, „tvrdom“ varijantom kapitalizma bio je uklanjanje svih prepreka na putu maksimizacije profita i gomilanja kapitala i bogatstva, bez obzira na socijalne, moralne i ekološke posljedice. Društveni interesi, koji su u doba prevlasti Keynesove doktrine i „države blagostanja“ imali određenu važnost, sada su pali u drugi plan ili su potpuno zanemareni. Vrhovna društvena vrijednost i najpoželjniji cilj individualnoga i društvenoga ponašanja postalo je gomilanje novca, profita, kapitala i bogatstva. Taj novi sustav vrijednosti prodro je u sve društvene sfere: u obrazovanje, u zdravstvo, u kulturu, u sport. Velike multinacionalne korporacije i financijske ustanove postaju glavni akteri ne samo ekonomske, već i društvene

i političke scene, kako na nacionalnom, tako i na međunarodnom planu. Bit neoliberalnoga modela kapitalizma David Harvey definirao je ovako. „To je projekt uspostave apsolutne moći više klase (klase na vlasti) nametanjem strukturnih mehanizama neoliberalne vlasti i neravnopravnog razvitka svijeta“. 39)

Neizbježna posljedica neoliberalne politike bilo je ubrzano socijalno raslojavanje, točnije produbljivanje dohodovnog i imovinskog jaza među bogatom manjinom i većinskim dijelom društva. Kako navodi Lester Thurrow, u prvih deset godina neoliberalnoga kapitalizma cjelokupan prirast dohotka stvorenoga u tome razdoblju prisvojilo je 20% najbogatijih stanovnika Amerike. No taj podatak ne otkriva dovoljno dotad neviđene razmjere koncentracije bogatstva: naime, dvije trećine prirasta dohotka pripalo je jednom postotku ukupnoga američkoga stanovništva, a taj je 1% stanovništva raspolagao s više od 40% ukupne vrijednosti privatne imovine. L. Thurrow spominje još jedan podatak koji govori o sve većem stupnju eksploatacije građana koji žive od svoga rada: u razdoblju 1973.-1993. realne plaće zaposlenih smanjene su za 11%, a društveni je proizvod povećan za 29%. Dok su se realne plaće radnika smanjivale, plaće menadžera vrtoglavo su rastle: od godine 1970. do 1990. povećane su za pet puta dosegnuвши razinu 150 puta više od prosječne plaće. Produbljivanje jaza među vlasnikom i upravljačem financijskim i korporacijskim kapitalom, s jedne strane, i ogromnom većinom radnoga stanovništva navelo je L. Thurrowa na zaključak, da je kapitalistička elita u SAD uz potporu Reaganove administracije nagovijestila klasni rat radnicima i da je taj rat dobila. 41) Prema podacima Ujedinjenih naroda 2% najbogatijih stanovnika svijeta posjeduje više od polovine svjetskoga bogatstva, a ukupna je imovina dolarskih milijardera procijenjena na 28.000 milijardi dolara. 40). Onemogućivanje rada sindikatima (broj sindikalno organiziranih radnika smanjen je u SAD u devedesetim godinama 20. st. na 10% zaposlenih) radnici su ostali gotovo bespomoćni u borbi za svoja prava. Povećani udio kapitala, a smanjenje udjela rada u raspodjeli nacionalnoga dohotka fenomen je koji se događa u svim zemljama u kojima vlada neoliberalni kapitalizam - prema pisanju Newsweeka (5.2.2007.), udio rada u nacionalnom dohotku u razvijenim zemljama Zapada smanjen je u razdoblju 2001.-2005. od 56% na 54%, a istovremeno je udio korporacijske dobiti povećan od 10% na 16%.

Proces globalizacije produbio je proturječnosti kapitalističkoga sustava. Premještanjem industrijske proizvodnje u zemlje Trećega svijeta otvorene su nove mogućnosti za povećanje profita i za akumulaciju kapitala. Nametnutom su privatizacijom najprofitabilnija državna poduzeća u nerazvijenim zemljama dospjela u vlasništvo međunarodnoga kapitala, a liberalizacija vanjske trgovine lišila je te zemlje carinske zaštite, bez koje nije provedena industrijalizacija nijedne sada razvijene zemlje. Globalizacija je bitno ojačala dominaciju međunarodnoga kapitala i bogatih zemalja nad svjetskim gospodarstvom i eksploataciju prirodnih i ljudskih resursa ostatka svijeta. Nepovoljan utjecaj globalizacije na većinu

nerazvijenih zemalja otkriva eksplozivno povećanje njihovoga vanjskog duga, koji je od 62 milijarde dolara u 1970. povećan na 2.000 milijardi dolara u godini 1998., tako da izvozni prihodi tih zemalja jedva pokrivaju dospjele rate otplate vanjskoga duga, a od sredine osamdesetih otplate toga duga veća je od ukupnoga priljeva stranoga kapitala. Stoga ne iznenađuje konstatacija iz Izvještaja Svjetske komisije za socijalnu dimenziju globalizacije (World Commission on the Social Dimension of Globalization) iz godine 2004., da se mnoge zemlje Trećega svijeta nikako ne uspijevaju otrgnuti iz začaranoga kruga nerazvijenosti i siromaštva. 42) Zapanjujući je podatak da je godine 2000. u svijetu umrlo 37 milijuna od gladi, a 826 milijuna trpjelo je od teške ili kronične pothranjenosti, dok su istovremeno financijske rezerve 374 najvećih financijskih korporacija udvostručene za samo četiri godine, dosegnuvši iznos od 555 milijardi dolara. 43). Ta će neodrživa kontradikcija današnjega svijeta prije ili poslije zahtijevati ili postepenu, reformskim i demokratskim putem provedenu pravedniju preraspodjelu bogatstava, tj. novi društveni poredak ili će izazvati erupciju socijalnih pobuna.

Raspoloživi podaci upućuju na ovu ocjenu neoliberalne globalizacije: a) pravila igre globalizacije prilagođena su interesima ekonomski razvijenih industrijskih zemalja, zbog čega većina siromašnih zemalja postaje sve siromašnija; b) globalizacija daje apsolutnu prednost ekonomskome učinku, zanemarujući socijalne, kulturne i ekološke posljedice; c) međunarodne političke i financijske institucije i multinacionalne korporacije koje upravljavaju globalizacijom bitno su smanjile zemljama u razvoju mogućnost samostalnoga donošenja odluka ključnih za sudbinu svojih građana, što ukazuje na nedemokratski karakter globalizacije. No, najnepovoljnija posljedica, koja ukazuje na ukupan neuspjeh neoliberalne globalizacije, jest stalno povećanje broja stanovnika našeg planeta koji žive u siromaštvu. Prema definiciji Svjetske banke siromašnom se smatra ona osoba koja živi s manje od dva dolara na dan, a krajnje siromaštvo znači preživljavanje s manje od jednog dolara dnevno. Zaprepašujuća je činjenica da u suvremenome svijetu s ogromnim proizvodnim potencijalima većina stanovništva najsiromašnije regije svijeta - subsaharske Afrike s gotovo 600 milijuna stanovnika, živi na razini nespojivoj s najnižim civilizacijskim i humanim standardima. Broj krajnje siromašnih u toj regiji (čiji životni troškovi iznose manje od jednoga dolara dnevno) povećan je od 217 milijuna u 1990. na 313 milijuna u godini 2001., a predviđa se da će ih u godini 2035. biti 340 milijuna. U zemljama Trećega svijeta živi oko 80% svjetskoga stanovništva, a njihov je godišnji dohodak po stanovniku oko trideset puta niži od dohotka po stanovniku tipičnoga za najrazvijenije zemlje Zapada. Michel Chossoudovski stoga s pravom naziva postojeći model globalizacije „globalizacijom bijede“. 44) Iznimku od toga općega pravila čini slučaj Kine (u posljednje vrijeme i Indije), kojoj je globalizacija otvorila svjetska tržišta i time omogućila (pored ostalih povoljnih okolnosti) osobito brzi ekonomski rast. No slučaj Kine iznimka je koja potvrđuje pravilo: radi se o zemlji s ogromnom

unutarnjim tržištem, sa brojnom obrazovanom radnom snagom, a dugom i bogatom kulturnom tradicijom, s već postojećom industrijskom bazom, s odlučnim i stabilnim političkim vodstvom orijentiranom na brzi razvitak i modernizaciju i s učinkovitim i fleksibilnom razvojnom strategijom. U gotovo svim ostalim zemljama Trećega svijeta 2,6 milijardi ljudi (a to je 36% više nego godine 1981.) živi u začaranome krugu bijede i siromaštva.

Financijska i ekonomska kriza, koja je godine 2008. buknula u Sjedinjenim Američkim Državama i ubrzo zahvatila čitav svijet, otkrila je na dramatičan način protuvrječnosti i slabosti kapitalističkoga sustava, dovevši ga na rub kolapsa. U rujnu 2008. bankrotirale su (ili bile pred bankrotom) sve vodeće američke financijske institucije i banke (Fannie Mae, Freddy Mac, Lehman Brothers, Morgan Stanley, Goldman Sachs, Merrill Lynch), koje su bile simbol globalne financijske moći Wall Streeta i koje su desetljećima gospodarile svjetskim tržištem kapitala. Američka je vlada reagirala brzo i radikalno: tadašnji državni sekretar za financije Henry Paulson predložio je sanacijski program vrijedan 700 milijardi dolara izjavivši da je opsežna državna intervencija jedini način da se američki financijski sustav spasi od kolapsa. Brze i opsežne mjere državne sanacije spasile su, doduše, financijski sustav od raspada, ali nisu uspjele spriječiti širenje krize na realni sektor američke ekonomije. U tijeku godine 2008. došlo je do osjetnoga smanjenja gospodarskih aktivnosti i povećanja nezaposlenosti - te je godine bez posla ostalo oko pet milijuna Amerikanaca, a iduće 2009. stopa nezaposlenosti udvostručena je približivši se razini od 10%.

Iako je kriza izbila svom silinom iznenadno, ona je sazrijevala godinama i bila je neizbježna posljedica neoliberalne ekonomije. Korijeni te krize sežu tri desetljeća unatrag, kada je tzv. Washingtonskim sporazumom prihvaćena doktrina Milтона Friedmana i kad su uklonjene sve barijere maksimalizaciji profita. Neoliberalni zaokret u ekonomskoj politici izazvao je pogoršanje položaja radnih slojeva, produbljivanje socijalne polarizacije i prevlast financijskoga (dobrim dijelom spekulativnoga) poslovanja nad realnom ekonomijom. Zbog smanjenja realnih plaća većina je stanovništva mogla održavati uobičajenu razinu potrošnje jedino sve većim zaduživanjem: ukupan dug američkih kućanstava povećan je od 680 milijardi dolara u 1974. na 14.000 milijardi dolara u godini 2008., kada je prosječno kućanstvo imalo 13 kreditnih kartica i dug od 120.000 dolara. Banke su olako davale hipotekarne stambene kredite, koji su dosegli iznos od oko 24.000 milijardi dolara. Teret sve većih dugova uskoro je premašio financijske mogućnosti većine američkih kućanstava: oko sredine godine 2007. dva milijuna Amerikanaca bilo je prisiljeno prodati kuće, zato što nisu mogli otplaćivati dospjele kreditne rate. Istovremeno, banke su počele masovno plijeniti i prodavati kuće neurednih dužnika, što je ubrzalo sniženje cijena nekretnina i izazvalo vrtoglavi pad hipotekarnih vrijednosnica. Sve je to izazvalo opću nelikvidnost i paniku, da bi se u rujnu godine 2008. razbuktala velika financijska kriza.

Geneza i metode sanacije aktualne krize neoliberalnoga kapitalističkoga sustava navode na slijedeće zaključke: prvo, manjina vlasnika i upravljača financijskim i korporacijskim kapitalom prisvaja sve veći dio nacionalnoga dohotka, ostavljajući sve manji dio većini stanovništva u radnom odnosu, smanjujući tako njegovu kupovnu moć i prisiljavajući ga na sve veće zaduživanje; drugo, nekontrolirano tržište (osobito financijsko) i neregulirano gospodarstvo neizbježno uzrokuju strukturne poremećaje i krize; i treće, kad se kapitalistički sustav nađe u krizi, od kolapsa ga spašava državna intervencija. Paradoks je sanacije krize to što kapital u vrijeme konjunktura zadržava za sebe sav profit, a u vrijeme krize gubitak se uz pomoć države prebacuje na čitavo društvo. Zahvaljujući intervenciji države izbjegnuto je i ovoga puta (kao i u tridesetima 20. st.) kolaps svjetskoga kapitalističkoga gospodarstva. No, ispravna dijagnoza funkcioniranja kapitalističkoga sustava (osobito njegove neoliberalne varijante) upućuje na zaključak da se radi samo o paliativnom suzbijanju simptoma njegove patologije, a to znači da će se povremene ekonomske, socijalne (a i političke) krize ponavljati u sve akutnijem obliku ako se ne uklone dubinski, sustavski uzroci te patologije.

Pored dalekosežnih tehnoloških, ekonomskih, socijalnih i političkih promjena koje su u posljednjim desetljećima promijenile i dalje mijenjaju suvremenu civilizaciju, dogodile su se istovremeno i velike promjene u konstelaciji međunarodnih odnosa, koje također utječu na političke ideologije i programe zahtijevajući njihovo prilagođivanje novim okolnostima. Zbog raspada SSSR i Varšavskoga pakta i „komunističkih“ režima u zemljama članicama toga pakta (i u Jugoslaviji) ostala je 1989.-1990. na međunarodnoj sceni samo jedna ekonomska i vojna supersila - Sjedinjene Američke Države i samo jedan međunarodni vojni savez, NATO. (pod kontrolom SAD). Na taj su način stvoreni uvjeti za neupitnu globalnu hegemoniju SAD - umjesto bipolarnoga svijeta nastupilo je doba unilaterizma. Ta je bitna promjena na međunarodnoj sceni imala značajne ideološke i političke posljedice: raspad „komunističkog“ bloka europskih zemalja mnogi su shvatili kao konačni poraz ideologije socijalizma i komunizma, ne samo u njegovoj totalitarnoj i etatističkoj verziji, nego kao poraz tih ideologija kao takvih. Kod toga je zanemarena činjenica da su vladajuća ideologija i društveno-ekonomski sustav u SSSR i u drugim „komunističkim“ zemljama u nekim bitnim aspektima bili suprotni osnovnim idejama izvornoga marksizma. Taj je raskorak već prije gotovo 70 godina uočio harvardski profesor ekonomije Joseph Schumpeter, koji je o tome pisao: „Karakteristično je za taj proces kanonizacije, da između pravoga značenja Marxove poruke i boljševičke prakse i ideologije postoji u najmanju ruku isto takav jaz kao između religije poniznog Galilejca i prakse i ideologije crkvenih dostojanstvenika srednjega vijeka“. 45)

Silno povećana moć globalnoga, umreženoga kapitala, apsolutna vojna i ekonomska svjetska dominacija Sjedinjenih Država i trijumfalistička neoliberalna retorika o „kraju komunizma“, o neupitnoj superiornosti i trajnoj vladavini

kapitalističkoga sustava, izazvali su prilično nedoumica u ljevičarskim krugovima i strankama. Mnogi su smatrali da socijalizam više nije društveni projekt koji se može ostvariti u dogledno vrijeme. U velikome dijelu javnosti socijalističke su ideje izgubile kredibilitet kao bolja i realna alternativa kapitalizmu. Europske komunističke partije nestale su s političke pozornice ili su se reformirale u socijaldemokratskome smjeru. A socijaldemokratske partije našle su se u defenzivi pred naletom sve agresivnijega neoliberalnoga kapitalizma, preispitujući svoju dosadašnju politiku i pokušavajući naći odgovore koji odgovaraju novim okolnostima. Neke su lijeve partije, kao npr. britanska laburistička stranka, prihvatile novi neoliberalni i globalizacijski okvir kao realnost koja se ne može (barem u dogledno vrijeme) promijeniti i kojoj se stoga valja prilagoditi. Nova ideologija i politika laburističke stranke, nazvana Treći put ili Novi laburizam zauzima se za revidiranu, „moderniziranu“ verziju socijalizma, koja prihvaća slobodno tržište i privatno poduzetništvo kao motornu snagu gospodarskoga razvitka s time da ih je potrebno uskladiti (koliko je moguće) s načelima društvene pravde, zajedništva i solidarnosti. Novi, „modernizirani“ socijalizam Trećega puta, koji je pokrenuo Tony Blair odustajući od tradicionalnoga cilja europske socijaldemokracije, t.j. radikalne, iako postepene i demokratske društvene preobrazbe, pokušava spojiti dvije velike ideologije 20. stoljeća, socijaldemokraciju i liberalizam. No švedska i njemačka socijaldemokratska partija, priznavajući stvarnost globalizacije i nespontanoga tržišta, nisu odustale (barem deklarativno) od ostvarenja prevlasti interesa rada nad interesima kapitala kao dugoročnoga, strateškoga cilja. U Programu švedske socijaldemokratske partije usvojenom godine 1990. kaže se da je glavni cilj socijaldemokracije preoblikovanje švedskoga društva na takav način da odlučivanje o proizvodnji i raspodjeli postane pravo čitavoga naroda, a ne samo vlasnika kapitala, jednako kao i da se društveni poredak zasnovan na klasama i klasnim privilegijama mora zamijeniti „zajednicom ljudi udruženih na načelima slobode i jednakosti“.

Stavovi socijaldemokratske partije Njemačke o socijaldemokratskoj politici u uvjetima neoliberalne globalizacije objavljeni su u Memorandumu iz godine 1998.. Tu se ističe kako se zbog neoliberalne globalizacije poništavaju teško izborna socijalna prava radnoga, većinskoga dijela stanovništva; kako slobodno tržište pogoduje jakima, a slabiji postaju gubitnici; kako neoliberalna ekonomija dovodi do povećane koncentracije kapitala i gospodarske moći u rukama malobrojne posjedničke klase i sve veće marginalizacije većinskoga radnoga stanovništva; kako postojeći oblik globalizacije sužava suverenitet nacionalnih država i ugrožava osnove demokracije. Socijaldemokracija se ne može pomiriti s erozijom socijalne države ni sa smanjenjem prava radnoga stanovništva, pa se zato zalaže za intenziviranje političke akcije na nacionalnom i internacionalnom planu da bi se zaštitila prava zaposlenih, očuvala socijalna sigurnost, osigurala prava zaposlenih na suodlučivanje. Samo po sebi slobodno tržišno gospodarstvo nije

sposobno osigurati pravednost i blagostanje za sve. Zato je potreban dalji razvitak u smjeru socijalno-tržišnoga gospodarstva i demokratske kontrole. Potrebna je politika koja će se oduprijeti slobodnome tržištu i težiti usklađivanju, i to u globalnim okvirima“ . 46). U cjelini, bez obzira na različitu retoriku, politika socijaldemokratskih partija posljednjih deset-dvadeset godina često je ostavljala dojam pomirenja sa vladajućim kapitalističkim društveno-ekonomskim okvirom. Njihova je politika najčešće bila obilježena pragmatizmom i borbom za vlast i kolebanjem između tradicionalnih socijalističkih vrijednosti i prilagođivanja datim okolnostima. One u pravilu dosad nisu uspjele oblikovati novu konzistentnu dugoročnu strategiju niti izgraditi svoj novi identitet. Socijaldemokratske partije još su uvijek u fazi traženja i definiranja svoje nove ideologije i politike prilagođene novim okolnostima postindustrijskoga, informatičkoga društva i neoliberalne, globalizirane ekonomije i novim civilizacijskim izazovima (prijetnja ekološke katastrofe, širenje nuklearnoga oružja, međunarodni terorizam, stvaranje novoga multilateralnoga međunarodnoga poretka).

Izgledi za stvaranje postkapitalističkoga, socijalističkoga društva kao više, humanije razine ljudske civilizacije

Neoliberalni kapitalizam i sustav vrijednosti na kojem se taj model zasniva (materijalizam, utilitarizam, egoizam, konzumerizam, hedonizam) u posljednjim je godinama zapao u višestruku krizu. Na svršetku prvoga desetljeća novoga tisućljeća kao najakutnijim i naočiglednijim simptomima globalne krize suvremene civilizacije, kojom dominira neoliberalna filozofija, mogu se označiti prijetnja ekološkom katastrofom i svjetska financijska i ekonomska kriza. Međunarodna energetska agencija sa sjedištem u Parizu objavila je godine 2008. Izvještaj u kojem se kaže: „The phrase business as usual has started to read like the end of the world“, što se može protumačiti kao opomena da zadržavanje postojećega društveno-ekonomskoga modela i njime uvjetovanoga nastavka zagađivanja prirode vodi kraju naše civilizacije. U Izvještaju se upozorava da će se za dva do tri desetljeća dogoditi ekološka katastrofa, ako se odmah ne počne provoditi „zelena revolucija“ . 47). Ni treća klimatska konferencija Ujedinjenih naroda u Kopenhagenu iz prosinca godine 2009. (kao ni dvije prijašnje, U Rio de Janeiru 1992. i Kyotu godine 1997.) nije označila radikalni zaokret u očuvanju planeta Zemlje kao mjesta pogodnoga za život. Glavni je razlog za tek polovičan uspjeh te Konferencije (kao i onih prije) nespремnost bogatih industrijskih zemalja, koje su i najveći zagađivači prirode, da ulože dovoljna sredstva za borbu protiv uzroka i posljedica globalnoga zagrijavanja, koja su sredstva potrebna osobito siromašnim zemljama. A financijska kriza koja je buknula u drugoj polovini godine 2008. u

SAD ponovo je pokazala sve slabosti i nedostatke tržišnoga fundamentalizma. Pored tih dviju akutnih kriza i dalje traju i pogoršavaju se druge kronične bolesti suvremene zapadne civilizacije izazvane neoliberalnom filozofijom i politikom: sve oštrija polarizacija na bogate i siromašne zemlje i društvene slojeve; nazadovanje i degradacija liberalne predstavničke demokracije; prodiranje korupcije i organiziranoga kriminala u područja društvenoga života; opća vrijednosna i moralna dezorijentacija i dekadencija.

No, istovremeno sa zaoštavanjem sveopće krize kapitalističkoga sustava kod sve većega broja ljudi povećava se nezadovoljstvo postojećim stanjem i svijest o potrebi promjena. Mnogi vodeći svjetski znanstvenici predlažu manje ili više radikalne mjere za promjenu postojećega stanja. Nobelovac Joseph Stiglitz tvrdi da je stiglo vrijeme da se neoliberalna doktrina i na njoj zasnovana globalizacija promijeni tako da koristi od tehnološkoga i ekonomskoga napretka budu pravednije raspodijeljene i da se uspostavi ravnoteža među samoregulirajućim mehanizmom tržišta i regulativno-korektivnim djelovanjem države. Glavna je teza J. Stiglitz da bi glavni cilj gospodarskoga rasta moralo biti poboljšanje kvalitete života svih građana, a ponajprije osiguranje pune zaposlenosti. A da bi se mogao ostvariti taj cilj, država mora izraditi strategiju razvitka i preuzeti ključnu ulogu u njezinom ostvarenju, ne prepuštajući se iluziji da će tržište i slobodno poduzetništvo ostavljeni sami sebi pokrenuti razvitak u željenome smjeru. 48). J. Stiglitz u jednoj svojoj već prije objavljenoj knjizi piše: „Kapitalizam koji promovira pretjerano egoistično ponašanje stvara ozračje koje nije sklonu ekonomskoj efikasnosti. Kapitalističko gospodarstvo najbolje funkcionira u ozračju koje obilježava kombinacija egoističkoga i altruističkoga ponašanja“. 49) Američki sociolog Manuel Castells uvjeren je da će proces informatizacije i umreživanja svojom inherentnom logikom dovesti do stvaranja „društvenoga uređenja višega reda“, jer je „globalna komunikacijska mreža među ljudima sama po sebi moćnija od interesa i snage središta financijske i korporacijske moći“. 50). U Sjedinjenim se Državama na svršetku prošloga 20. stoljeća počeo širiti pokret za moralnu preobrazbu kapitalizma. Osnovano je više udruženja i časopisa koji se protive modelu beskrupuloznoga, „surovoga“ kapitalizma, smatrajući da profit i etika nisu u kontradikciji ako se poduzeća u poslovnoj politici pridržavaju osnovnih etičkih načela, i koji promiču ideju društveno odgovornoga i moralnoga kapitalizma (Okrugli stol iz Cauxa, Global Environment Management, Global Reporting Initiative, Coalition for Environmentally Responsible Companies, Business for Social Responsibility, Fast Company, Business Ethics, Green Money Journal). 51)

Dok većina pokreta za moralnu preobrazbu kapitalizma u SAD smatra da će se to dogoditi, zato što će poslovni ljudi sami uvidjeti potrebu da se pridržavaju etičkih normi i da uvažavaju općedruštvene interese, profesor sociologije na sveučilištu British Columbia, Joel Bakan rješenje vidi jedino u suštinskoj demokratizaciji države. Država koja bi doista predstavljala volju i interese većine

svojih građana, imala bi mogućnost i sredstva da korporacije i banke podvrgne demokratskome nadzoru. Takva bi država mogla donijeti propise o pravilima poslovanja kojima bi se povećale njihova socijalna i ekološka odgovornost i kojima bi se njihovo poslovanje uskladilo s općedruštvenim potrebama. Joel Bakan piše: „Moramo osporiti vladavinu korporacija i financijskog kapitala kako bismo oživjeli vrijednosti kojima se korporacije protive: demokraciju, društvenu pravdu, jednakost i suosjećanje. Korporacije i njihova ideologija nadahnute su skučenim i iskrivljenim poimanjem ljudske prirode... Iako su egoizam, opsjednutost vlastitom korišću i potrošački nagon svojstveni ljudima, te su težnje samo dio ljudske prirode. Ljudi su također suosjećajna i moralna bića, svjesna međusobne ljudske povezanosti i solidarnosti, jer dijele istu sudbinu i zajedničku nadu u bolju budućnost.“⁵²). Navedena razmišljanja upućuju na zaključak da je moguće zamisliti pravedniji društveni poredak u kojem pretežni dio sredstava za proizvodnju (odnosno financijskoga i fizičkoga kapitala) ostaje u privatnom vlasništvu i u kojem se zadržavaju privatno poduzetništvo i tržište kao osnovni mehanizmi funkcioniranja gospodarstva, dakle, poredak koji se može nazvati kapitalističkim, ali uz uvjet da stvarno demokratska država (kao izraz volje i interesa većine stanovništva) propiše pravila djelovanja tržišta i privatnih poduzeća da bi se osigurali društvena pravda i opće dobro.

No, preobrazbom neoliberalnoga u društveno odgovoran, moralan i humani kapitalizam („kapitalizam s ljudskim licem“) ipak se ne bi moglo postići oslobođenje čovjeka od svih oblika podčinjenosti, marginalizacije i eksploatacije, točnije ekonomska i socijalna jednakopravnost svih ljudi, pa zato ni uvjeti za slobodan razvitak njihovih kreativnih potencijala. U novome modelu moralnoga kapitalizma i dalje bi postojali tržište radne snage i najamni rad (radna bi snaga, dakle, zadržala robni karakter), pa bi tako većinski, radni dio građana usprkos poboljšanim radnim i životnim uvjetima i pravednijoj raspodjeli dohotka ostao u ekonomski i socijalno podređenome položaju u odnosu na manjinu vlasnika i upravljača kapitalom. Ekonomska bi moć ostala u rukama kapitala, a to znači da bi kapital i dalje bio izvorom stvarne ili potencijalno dominantne društvene moći. Ta činjenica nameće zaključak da bi se definitivno oslobođenje rada, tj. trajno ostvarenje društvene pravde, jednakopravnosti i slobode moglo postići jedino u bitno novom tipu društvenoga uređenja, koje bi obilježavala ekonomska i društvena prevlast rada nad kapitalom, tj. u demokratskom socijalizmu, kao u humanom i etičkom smislu višem civilizacijskom modelu ljudskoga društva. Kolikogod aktualna moć kapitalističkoga sustava izgledala velikom i nesavladivom, rastuće su suprotnosti i sukobi koje izaziva taj sustav (među radom i kapitalom, tj. među siromaštvom većine i bogatstvom manjine; među društvenim i privatnim interesima; među očuvanjem i upropaštavanjem prirode; među kooperacijom i konkurencijom; među solidarnošću i darvinističkom borbom za opstanak; među partnerstvom i subordinacijom; među humanističkom i utilitarističkom filozofijom)

tako duboki da se trajno i potpuno mogu riješiti jedino radikalnom promjenom društvene i filozofske paradigme. Dok su humanizam i univerzalne etičke vrijednosti bitan element ispravno shvaćene socijalističke ideje, „duh kapitalizma“ stavlja u ponašanju pojedinca na prvo mjesto osobnu korist. Stjecanje novca, bogatstva i gomilanje kapitala vrhovno je načelo kapitalističkoga svjetonazora. Tu kvalifikaciju kapitalističke filozofije i funkcioniranja kapitalizma, tj. težnju za „bezobzirnim stvaranjem novca koja nije ograničena nikakvim etičkim normama“ dao je prije više od sto godina čuveni njemački sociolog i filozof Max Weber (1864.-1920.) koji nije bio ni marksist ni socijalist.⁵³) On definira duh kapitalizma kao egocentričan, utilitaristički i etički indiferentan, ističući da je neodoljiva težnja za stvaranjem profita, za bogaćenjem i za akumulacijom kapitala postala u kapitalizmu „svrha po sebi“, tj. glavni životni cilj, što on procjenjuje „perverznom nagonom“ koji dovodi do etičkoga relativizma. Naime, po kapitalističkom su svjetonazoru etičke vrline samo onda vrline kada pojedincu donose osobni probitak. Neizbježna konsekvencija te „egocentrične maksime“, zaključuje M. Weber, krajnji je utilitarizam u ponašanju pojedinca i društvenih skupina.

Vizija „idealnoga društva“, kako ju je zamislio Noam Chomsky, profesor lingvistike i filozofije na Massachusetts Institute of Technology (MIT), jedan od najuglednijih suvremenih intelektualaca, podudara se s biti socijalističke ideje. U tom „idealnom društvu“, koje Chomsky naziva „slobodarskim socijalizmom“, čovjek će biti „oslobođen od ekonomske eksploatacije i socijalnog potčinjavanja“, radna snaga više neće biti roba, u njemu će se ostvariti iskonska čovjekova potreba za slobodnim, stvaralačkim radom i za demokratskim, neposrednim sudjelovanjem u upravljanju svim područjima ekonomskoga, društvenoga i političkoga života, a rad će prestati biti prinudna aktivnost radi podmirenja egzistencijalnih potreba i postat će slobodan i kreativan izraz čovjekove unutarnje potrebe za samoispunjenjem. Bitnu ulogu u tome novome pravednijem i humanijem društvu zasnovanom na samoorganizaciji i samoupravljanju imat će, prema viziji Noama Chomskoga, institucija radničkih savjeta u svim gospodarskim, uslužnim i drugim organizacijama, preko kojih će svi zaposlenici neposredno utjecati na radne uvjete i na raspodjelu dohotka.⁵⁴) Francuski publicist Jacques Attali također vjeruje u novi društveni poredak u kojem će biti uspostavljena ravnoteža među privatnim i javnim interesom i među demokracijom i tržištem. U tome će se poretku zadržati tržišna ekonomija, ali dobit neće biti glavni, a još manje isključivi cilj i motiv, nego tek uvjet održivoga i uspješnoga razvitka. Glavni će cilj gospodarske djelatnosti biti povećanje blagostanja i dobrobiti svih ljudi i unapređenje javnoga dobra. Proširiti će se proizvodnja besplatnih esencijalnih dobara i dostupnost besplatnih zdravstvenih, obrazovnih, kulturnih i zabavnih usluga. Rad će postati potreba i zadovoljstvo. Na međunarodnome će planu jačati globalna suradnja u zaštiti prirode, u eliminiranju siromaštva, u suzbijanju kriminala i droge i u promoviranju svjetske univerzalne demokracije, koju J. Attali naziva „globalnom hiperdemokracijom“. ⁵⁵)

Moguće je zamisliti različite oblike socijalističkoga društva, no bitno bi obilježje društvenoga poretka koji pretendira na naziv socijalističkoga društva moralo biti prevladavanje dihotomije među radom i kapitalom, i to u korist rada. Svi bi mogući oblici socijalističkoga društva morali osigurati ostvarenje bitnih humanističkih i etičkih načela: slobodu, jednakost, pravdu, toleranciju i solidarnost. Uloga tržišta i oblici društvene (državne) regulacije (planiranjem, ekonomskom politikom i zakonima), oblici vlasništva (razne kombinacije privatnoga, državnoga, komunalnoga, društvenoga, kooperativnoga, dioničarskoga vlasništva), obrasci neposredne, participativne demokracije, metode raspodjele dohotka, strategije i prioriteti gospodarskoga razvitka, sve to može biti predmet različitih rješenja, ali uz jedan uvjet: da se ne dovedu u pitanje navedena osnovna socijalistička načela. Bitno je da se u tom novom društvenome modelu, kako kaže M. Castells, filozofija kapitala, t.j neograničenoga povećanja profita i kapitala, zamijeni filozofijom humanih, moralnih i kulturnih vrijednosti.

Svijet će u idućih 20-30 godina biti pozornica dramatičnih promjena u globalnome rasporedu ekonomske i političke moći. Sadašnja globalna premoć Sjedinjenih Američkih Država slabit će pod pritiskom novih svjetskih sila: Kine, Indije, Rusije, Brazila. Središte ekonomske moći premjestit će se u Aziju, koja će za dva ili tri desetljeća proizvoditi više od polovine svjetskoga BDPa. Kina će sa svojih 1,35 milijardi stanovnika postati druga gospodarska sila svijeta, a godine 2040. njezin će društveni proizvod premašiti američki. Indija će također postati svjetska supersila; ona će za 2 do 3 desetljeća po gospodarskoj snazi biti treća sila na svijetu, odmah poslije Kine i Amerike. Europska Unija također bi mogla, ako uspije učvrstiti svoje zajedništvo i jedinstvo, postati samostalna svjetska supersila s velikim ekonomskim potencijalom, Nakon višegodišnjih tranzicijskih trauma, Rusija se sve više ekonomski i politički konsolidira i zahvaljujući velikim rezervama nafte i plina ubrzano ekonomski jača, a njezine ambicije za međunarodnom afirmacijom i utjecajem postaju sve očitije. U razmatranju nove konfiguracije međunarodne scene ne treba zanemariti ni Latinsku Ameriku, koja se oslobodila ekonomskoga i političkoga patronata (točnije rečeno hegemonije) SAD i koja je krenula vlastitim putem kako na unutarnjem tako i na vanjskopolitičkom planu. Kao posljedica svih tih dalekosežnih promjena, promijenit će se obrazac međunarodnih odnosa: hegemoniju SAD-a zamijenit će postojanje više globalnih sila koje će se nadmetati u ostvarivanju svojih interesa, ali će istovremeno biti prisiljene surađivati, jer će se vitalni problemi čovječanstva, kao očuvanje mira, izbjegavanje nuklearnoga samouništenja, spašavanje Zemlje od ekološke katastrofe i eliminiranje siromaštva, moći rješavati jedino zajedničkom, globalnom politikom i akcijom. Te će promjene međunarodnih odnosa oslabiti utjecaj i moć globalnoga, umreženoga financijskoga i korporacijskoga kapitala i time će pogodovati transformaciji društveno-gospodarskoga modela na višu civilizacijsku razinu. Ekonomist kineskoga porijekla, profesor na sveučilištu Utah, SAD,

Minqi Li, smatra da će spektakularni uspon Kine uzdrmati globalnu dominaciju SAD i destabilizirati čitav kapitalistički svjetske poredak.⁵⁶) Najvidljiviji je simptom urušavanja toga poretka, navodi Minqi Li, održavanje postojeće visoke razine američke javne i privatne potrošnje sve većim zaduživanjem, tj. prodajom državnih obveznica Kini, čime se pokriva rastući platno-bilančni i budžetski deficit. Nagon za nezaustavljivom akumulacijom kapitala, kao osnovna pokretačka snaga kapitalističkoga sustava, poticao je neprekidnu potragu za novim jeftinim prirodnim i ljudskim resursima i globalnu ekspanziju. Toj će višestoljetnoj ekspanziji uskoro doći kraj, što se prije svega mora pripisati osobito uspješnoj industrijalizaciji Kine, a i Indije, dviju zemalja s gotovo dvije i pol milijarde stanovnika (oko 43% svjetskoga stanovništva). Time će se postepeno ukinuti podjela svijeta na razvijeno i bogato kapitalističko središte i na siromašnu i eksploatiranu periferiju (koja je u znatnoj mjeri bila izvorom akumulacije, dinamike i snage kapitalističkoga središta), a to najavljuje terminalnu krizu svjetskoga kapitalističkog sustava. Ta će bitna promjena u strukturi svjetske ekonomije, smatra Minqi Li, neizbježno za nekoliko desetljeća izazvati slom postojećega kapitalističkoga sustava i pokrenut će uspostavu novoga postkapitalističkoga poretka.

Vladajuće će elite kapitalističkoga svijeta vjerojatno naći privremena rješenja za akutne ekonomske, socijalne i ekološke probleme, primjenjujući razne metode državnoga reguliranja tržišta, financijskoga i korporacijskoga poslovanja i razne mjere socijalne politike, pa će tako produžiti život kapitalističkom sustavu u nešto promijenjenom, socijalno i ekološki odgovornijem i makroekonomski kontroliranom obliku. No to će samo odgoditi konačni kolaps toga sustava, jer se on ne može osloboditi svojih urođenih kontradikcija i „genetskih“ defekata, koji izviru iz neodoljivog nagona za gomilanjem profita i za akumulacijom kapitala i bogatstva, zanemarujući pritom općedruštvene interese i humane i etičke vrijednosti. Sve dok kapital (privatni ili državni) ostane dominantan faktor u ekonomskom, a time i u društvenom i političkom životu, ostvarenje društvene pravde, slobode i jednakosti za sve društvene slojeve bit će samo djelomično i privremeno. Stoga se radikalna promjena ekonomskoga i društvenoga modela nameće kao uvjet za uspon čovječanstva na višu, humaniju civilizacijsku razinu. No, hoće li se, kada i kako oživotvoriti to „idealno“ (za mnoge utopijsko) socijalističko društvo pravde, slobode, opće dobrobiti i istinske demokracije ovisi prvenstveno o dva čimbenika: prvo, o tehnološkoj razini, tj. o proizvodnom potencijalu određenoga društva; i drugo, o zrelosti, točnije o razini svijesti većine stanovnika toga društva. Tehnološki, ili točnije materijalni uvjeti za podmirenje ne samo „nižih“, egzistencijalnih, već i „viših“, kulturnih potreba, pa i onih najviših, kreativnih potreba, potreba za samoostvarenjem, postoje (ili će biti postignuti za dva do tri desetljeća) u mnogim suvremenim društvima. No, ostvarenje socijalizma, tj. društva slobode, jednakosti, pravde i tolerancije, bit će moguće samo ako većina stanov-

nika određenoga društva shvati da je prevladavanje samoživog egoizma u korist suosjećanja i solidarnosti uvjet ne samo dobrobiti i sreće svakoga pojedinca, već i uvjet za opstanak i napredak čovječanstva. Ostvarenje više, humanije razine ljudske civilizacije ovisi, dakle, ne samo o umnoj, već ponajprije o humanoj i moralnoj evoluciji čovjeka. Čovjek je očito dvojno biće: s jedne strane, on je biološki (animalni) entitet s urođenim egoističnim nagonima samoodržanja, a sa druge strane, on istovremeno posjeduje etičku i duhovnu komponentu. Te su dvije strane ljudskoga bića povezane, ali i u stalnoj opreci i sukobu. Ako se prihvati teza S. Freuda da su prirodni ljudski nagoni tako neodoljivi da se mogu uspješno kontrolirati jedino propisima i zabranama, da se civilizacija mogla razvijati jedino zahvaljujući represivnim metodama njihova suzbijanja, i da zato svaka civilizacija mora biti represivna, onda su izgledi za višu razinu ljudske civilizacije, kakvu podrazumijeva socijalizam, mali ili nepostojeći. Ako je, pak, sa druge strane točno stajalište E. Fromma - da čovjek, osim prirodnih, sebičnih nagona osjeća i potrebu za ljubavlju, za slobodom i pravdom, za zajedništvom sa drugim ljudima, za samoostvarenjem i da evolucija ide u smjeru jačanja sklonosti koje on naziva „sindromom rasta“ (ljubav prema ljudima i životu) za razliku od sklonosti označene kao „sindrom propadanja“ (narcizam, agresivnost i mržnja), onda izgledi za dostizanje više razine ljudske civilizacije, koju nazivamo socijalizmom, postaju realni.⁵⁷) Kod toga je važna okolnost, da bi prijetnja kobnim posljedicama koje ugrožavaju ne samo opstanak civilizacije, nego i ljudske vrste (ekološka katastrofa, nuklearno samouništenje) mogla pridonijeti promjeni svijesti ljudi u smislu nadilaženja egocentrizma i ubrzanja njihovoga spoznajnoga, humanoga i etičkoga osvješćivanja.

Literatura

- 1) Eric Hobsbawn „The Age of Revolution, Europe 1789-1848“, Weidenfeld and Nicholson, London, 1962., str. 178-179
- 2) Joseph Schumpeter „Capitalism, Socialism and Democracy“, Harper & Brothers Publications, New York, 1942., str. 21
- 3) Karl Marx „Revolution of 1848: Political Writings“, ed. David Fernbook, Penguin, 1974., str. 141
- 4) R.N. Hunt „The Political Ideas of Marx and Engels“, London, 1975., str. 363-367
- 5) P. Bells „Marxism and the U.S.S.R.“, The MacMillan Press Ltd., London, 1979., str. 5
- 6) Stephen F. Cohen „Bukharin and the Bolshevik Revolution“, Alfred A. Knopf, New York, 1973., str. 179

- 7) E.M. Carr, R.W. Davies „Foundation of a Planned Economy“, New York, 1971., str. 390
- 8) Misha Lewin „Russian Peasants and the Soviet Power – A Study of Collectivisation“, Evenstone, 1968., str. 465-519
- 9) Paoli Spriano „Stalin and European Communism“, Verso, London, 1985., str. 79
- 10) Jeffrey Sachs „Kraj siromaštva: ekonomske mogućnosti našeg doba“, Algoritam, Zagreb, 2007., str. 157-158; naslov izvornika „The End of Poverty: Economic Possibilities of our Time“, 2005.
- 11) Joachin Schickel „Dialektik in China – Mao Tsetung und die Grosse Kulturrevolution“, Kursbuch, Frankfurt a. M., 1967.
- 12) Barry Naughton „The Chinese Economy – Transition and Growth“, MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 2007., str. 119
- 13) Kurt Seinitz „Vorsicht China: Wie das Reich der Mitte unser Leben veraendert“, Ecowin Verlag, Salzburg, 2006.
- 14) Dušan Bilandžić „Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije“, Školska knjiga, Zagreb, 1985., str. 112
- 15) „Industrijski razvitak Jugoslavije“, Kultura, Beograd, 1957., str.12
- 16) Edvard Kardelj „Deset godina narodne revolucije, problemi naše socijalističke izgradnje“, Kultura, Beograd, 1960.
- 17) Boris Kidrič „Teze o ekonomici prelaznog perioda u našoj zemlji“, Komunist, br. 9, 1950.
- 18) Slavko Goldstein „Prijedlog 85, glas iz privrede“, Scientia Yugoslavica, Zagreb, 1985., str. 19
- 19) Branko Horvat „Jugoslavensko društvo u krizi“, Globus, Zagreb, 1985.
- 20) Savezni zavod za statistiku „Jugoslavija, 1945-1985“, Beograd, 1986.
- 21) Dušan Bilandžić „Historija Socijalističke Republike Jugoslavije“, str. 449
- 22) Jeffrey Sachs „Kraj siromaštva“, str. 150-151
- 23) Savezni zavod za statistiku „Jugoslavija, 1945-1985“
- 24) Ronald Garret „Cooperation and Owenite Socialist Communities in Britain“, 1823-1845“, Manchester University Press, Manchester, 1972.; Christopher Johnson „Utopian Communism in France“, Cornell University Press, 1974.
- 25) Predrag Vranicki „Historija marksizma“, Naprijed, Zagreb, 1971., str. 376
- 26) P. Sweezy, C. Bettelheim „On the Transition to Socialism“, Monthly Review, New York, 1971.
- 27) Max Horkheimer „Dialektik der Aufklaerung“, Amsterdam, 1947.

- 28) Max Horkheimer, Theodor Adorno „Pomračenje uma“, Sarajevo, 1963.
- 29) Herbert Marcuse „Čovjek jedne dimenzije – rasprave o ideologiji razvijenog kapitalističkog društva“, Veselin Masleša, Sarajevo, 1968.
- 30) Erich Fromm „Beyond the Chains of Illusions“, New York, 1962., str. 12
- 31) Erich Fromm „Revolucija nade“, Grafos, Beograd, 1978.
- 32) Daniel Bell „The Coming of Postindustrial Society“, Heinemann, London, 1974., str. 130
- 33) A. Silvestri, J. Lukasewics „Outlook 1990-2005: occupational employment projections“, Monthly Labour Review, November, 1993.
- 34) Serge Mallet „La classe ouvriere“, Paris, 1963.
- 35) Andre Gorz „Adieux au proletariat – Au dela du socialisme“, Edition Galilee, Paris, 1980.
- 36) Harley Shaken „Work Transformed – Automation and Labour in the Computer Age“, Rinehart & Winston, New York, 1985.
- 37) Peter Senge „Peta disciplina – principi i praksa učeće organizacije“, Mozaik knjiga, Zagreb, 2003., str. 143; naslov izvornika „The Fifth Discipline – The Art and the Practice of the Learning Organization“, The Doubleday Publishing House, 1990.
- 38) Peter Gowan „Crisis in the Heartland“, New Left Review, no. 65, 2009.
- 39) D. Harvey „A Brief History of Neoliberalism“, Oxford University Press, 2003.
- 40) Lester Thurow „The Future of Capitalism, How Today’s Economic Forces Shape Tomorrow’s World“, Morrow, New York, 1996.
- 41) Merrill Lynch „World Wealth Report“, New York, 2004.
- 42) International Labour Organization „A Fair Globalization Creating Opportunities for All“, Geneva, 2004.
- 43) Le Monde, 6.9.2004.
- 44) Michel Chossudovski „The Globalization of Poverty and the New World Order“, Toronto, 2006.
- 45) Peter Schumpeter „Capitalism, Socialism and Democracy“, str. 3
- 46) „Memorandum komisije za temeljna načela SDP-a“, Bonn, 1998.
- 47) Newsweek, 3.11.2008.
- 48) Joseph Stiglitz „Globalization and its Discontents“, W.W. Norton & Company, New York, 2006.
- 49) Joseph Stiglitz „Whither Socialism ?“, The MIT Press, 1994., str. 271

- 50) Manuel Castells „The Information Age: Economy, Society and Culture“, Blackwell Publishers, Oxford, 1995.
- 51) Patrizia Aburdene „Megatrends 2010: The Rise of Conscious Capitalism“, Hampton Roads Publishing Company, Charlottesville, 2005.
- 52) Joel Bakan „Korporacije, patološka težnja za profitom i moći“, Mirakul, Zagreb, 2005., str. 207
- 53) Max Weber „Protestantska etika i duh kapitalizma“, Svjetlost, Sarajevo, str. 20; naslov izvornika „Gesammelte Aufsätze zur Religionsoziologie“, J.C.B. Mohr, Tuebingen, 1963.
- 54) Noam Chomsky „Politika bez moći“, DAF, Zagreb, 2004., str. 324
- 55) Jacques Attali „Kratka povijest budućnosti“, Meander Media, Zagreb, 2008.; naslov izvornika „Une breve histoire de l'avenire“, Librairie Artheme Fayard, 2008.
- 56) Minqi Li „The Rise of China and the Demise of Capitalist World Economy“, Pluto Press, 2008.
- 57) Erich Fromm „Bekstvo od slobode“, Beograd, 1964.

IS THE SPECTRE OF SOCIALISM HAUNTING EUROPE
AND THE WORLD AGAIN?
(IS SOCIALISM THE WISHFULL AND REAL ALTERNATIVE
TO THE NEOLIBERAL CAPITALISM?)

Sažetak

The crumbling of the Soviet Union, the breakdown of the Warsaw Pact, and the “Communist” order in the Eastern European countries during the period 1989-1990 marked the beginning of a new era in more recent world history, one marked by the political and ideological victory of neoliberal capitalism and the global hegemony of the United States of America. At the time, many believed this to represent the final historic victory of the capitalist socioeconomic system, having proven its superiority and irreplaceability for civilization. However, just one decade later, the immanent structural weakness and contradictions of the capitalist system have risen to the surface in dramatic fashion, intensified by its radical, neoliberal variant, which has removed all restrictions on the unabashed impetus toward profit maximization and the accumulation of wealth. The rate of property and income polarization has increased, both on the national as well as international level, the global concentration and power of financial capital, as well as its speculative nature, have been strengthened, and the devastation of the natural environment has continued with possibly catastrophic consequences. On the other hand, we are beginning to see the end

of American economic and political global hegemony. The spectacular unbroken thirty-year-long economic rise of China (followed by that of India) and the soon-anticipated transfer of global economic power to Asia herald the end of a global superpower's dominance, the birth of a new multilateral international order, and thus also the end of neo-liberal capitalism's reign. Those new tendencies gave impetus to various initiatives for transforming the existing neo-liberal model into one of "moral", "socially responsible" capitalism – "capitalism with a human face". At the same time, discussions were revived regarding the relevance of socialist ideas under the new circumstances of the 21st century. The goal of this paper is to re-examine that two-centuries-old idea that has so far not had much luck in being achieved. To that end, the evolution and characteristics of various socialist doctrines are analyzed, an attempt is made to define the essence of an authentic socialist vision, after which the failed application of socialist projects in several of the most important countries and the reasons behind those failures are examined, ending with an inquiry into the prospects for achieving that intended more humane, just, and functional society in a contemporary, post-industrial, information-based, globalized world in which the dominant factor is still financial and corporate capital. Discussion of the mentioned topics has led the author to the following conclusions: a) the capitalist system has exhausted its historical dynamic and progressive functions, and, due to the innate weaknesses and contradictions that its fundamentalist, neo-liberal variant has brought to a critical level, has become a hindrance to the further advancement of civilization; b) for that reason, next to come will be either the transformation of the capitalist system into a social, functional, and ecologically sustainable model, or its replacement with a new, socialist system ruled by equality, justice, tolerance, and community, as well as the dominance of the power and interest of work over the interests of capital; c) contemporary technological advancement, along with corresponding institutional solutions, allow not only the basic but also higher cultural requirements of all people to be met, and enable work to be transformed from an existential essentiality to a natural need; d) however, achieving this new society of freedom, equality, and harmony depends not only on radical institutional conversion, i.e., changing the relationship between economic and political power as well as social relationships, but primarily on changing people's individual and collective consciousness, and elevating that consciousness to a higher cognitive, humane, and ethical plane by overcoming egocentrism in favor of empathy, tolerance, and community; e) despite efforts to reform the capitalist system through acknowledging ethical, social, and ecological requirements, that system will sooner or later be replaced by a new socio-economic model that will be based on a humanist philosophy instead of the utilitarian philosophy that is the hallmark of capitalism.

Keywords: breakdown of "statist socialism", triumph of neoliberalism, global hegemony of the USA, worldwide crisis of the capitalist system, multilateral international order, "moral capitalism", democratic socialism.

Prijevod sažetka:
Rudolf Vedo, jr.